

TÖRTÉNELMI NYOMOZÓ

KRCUN

HALÁLÁNAK REJTÉLYE

Politika, hatalom és egy végzetes baleset
a hatvanas évek Jugoszláviájában

ZAGREB →

HÁTTÉRGYÁR

KRCUN HALÁLÁNAK REJTÉLYE

Tito állambiztonsági emberének utolsó útja

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.

Tartalom

1. fejezet – Az utolsó út	3
2. fejezet – A Krcun név mögött	9
3. fejezet – Háború, partizánok, hatalom	16
4. fejezet – Megszületik az OZNA	20
5. fejezet – Krcun, az állambiztonsági vezető	26
6. fejezet – A háború vége után nem jött béke	31
7. fejezet – Draža Mihailović hajszája	36
8. fejezet – Mihailović pere	41
9. fejezet – Belügyminiszter egy egypárti államban	46
10. fejezet – A szerb vezetés csúcsán	51
11. fejezet – Tito és Ranković útjai szétválnak	57
12. fejezet – A szerb kérdés	62
13. fejezet – Krcun túl sokat beszél	67
14. fejezet – November 1964	72
15. fejezet – A baleset	75
16. fejezet – A temetés és Tito hiánya	78
17. fejezet – A család kételyei	79
18. fejezet – Kinek állhatott érdekében?	81
19. fejezet – Két évvel később Ranković következett	83
20. fejezet – Mi lett volna Krcunna 1966-ban?	88
21. fejezet – A rettegett emberből mártír	91
22. fejezet – Amit maga épített	94
23. fejezet – Baleset vagy merénylet?	96
24. fejezet – Krcun utolsó rejtélye	98
Függelék – Slobodan Penezić Krcun pályájának kronológiája	101
Az OZNA és az UDBA rövid történeti áttekintése	109
Draža Mihailović elfogásának időrendje	112
1964 novemberének bizonyítási mérlege	114
Forráskritikai megjegyzések	116
Utószó – Egy megoldatlan ügy értelme	120

1. fejezet - Az utolsó út

1964. november 6-án Slobodan Penezić, akit egész Jugoszlávia Krcun néven ismert, Belgrádból Titovo Užicébe tartott munkatársaival. Az Ibarska magistralán, vagyis az Ibar menti főúton, Šopićnál, Lazarevac közelében az autó lesodródott az útról és egy fának csapódott. Penezić mellett Svetolik Lazarević is életét vesztette. Krcun negyvenhat éves volt, a szerb köztársasági végrehajtó tanács elnöke, vagyis a korabeli szóhasználatnál élve Szerbia kormányfője, és azok közé tartozott, akik a jugoszláv kommunista rendszer legkeményebb éveiben kerültek a hatalom legbelső körébe. Penezić neve összeforrt az OZNA-val, Draža Mihailović elfogásával, Aleksandar Ranković körével és a háború utáni szerbiai megtorlások világával. Mégsem ezek miatt maradt fenn alakja a történeti emlékezetben olyan makacsul, hanem azért, mert halálának körülményei rövid időn belül politikai értelmezéseket és kételyeket szültek.

Az esemény önmagában nem volt példátlan. A jugoszláv politikai elit tagjai sokat utaztak, a hatvanas évek közúti viszonyai pedig messze voltak a későbbi biztonsági követelményektől. Penezić halálának azonban különös jelentőséget adott a pillanat. A Jugoszláv

Kommunisták Szövetségének vezetésében már érződtek azok a feszültségek, amelyek két évvel később Aleksandar Ranković bukásához vezettek. A föderáció jövőjéről, a köztársaságok jogairól, a központi állam erejéről és a titkosszolgálatok szerepéről egyre élesebb viták folytak. Krcun ezekben a konfliktusokban nem volt semleges szereplő. A szerb pártvezetés egyik legerősebb figurája volt, Rankovićhoz kötődött, és híresen kevésbé ügyelt arra, hogy minden gondolatát diplomátikus formában fejezze ki.

Jože Pirjevec Tito-életrajza szerint Penezić 1964-re kifejezetten kényelmetlen emberré vált Tito számára. Pirjevec egy olyan jelenetet is felidéz, amelyben Krcun, némi ital után, vonaton utazva azt mondta Titónak, hogy addig nincs oka aggodalomra, amíg a szerbek hűségesek hozzá, de ha elveszíti őket, a horvátok és a szlovének sem fogják megmenteni. A történész szerint Tito ezt már nem tekintette egyszerű részeg szókimondásnak. Nem sokkal később azt kérte Rankovićtól, indítson pártvizsgálatot Penezić ellen.

Ez a történet azért fontos, mert ha igaz, megváltoztatja az 1964. novemberi baleset környezetét. Nem bizonyítja, hogy bárki el akarta tenni láb alól Krcunt, de azt mutatja, hogy halála pillanatában már nem

teljes biztonságban ülő hatalmi ember volt. A legfelső vezetésben felmerült vele szemben a bizalmatlanság, és Tito közvetlenül is elégedetlen volt vele. Egy olyan rendszerben, amelyben a politikai pályák gyakran gyorsan fordultak, ez önmagában elég volt ahhoz, hogy a későbbi nemzedékek számára a közlekedési balesetből politikai rejtély legyen.

A baleset fizikai körülményei körül már korán több változat kezdett élni. Pirjevec három eltérő magyarázatot említ. Az egyik szerint valamilyen maró folyadék károsította az autó első gumibroncsát. A másik változat szerint a tengely tört el. A harmadik, legegyszerűbb magyarázat úgy szólt, hogy a sofőr elvesztette uralmát a jármű fölött, amely ezután egy fának csapódott. Az, hogy egymás mellett ilyen eltérő történetek maradtak fenn, önmagában is jelzi: a baleset hivatalos magyarázata nem tudta maradéktalanul lezárni az ügyet a közvélemény és a család számára.

A történésznek ugyanakkor itt kell a legóvatosabbnak lennie. Az egymásnak ellentmondó változatok nem bizonyítékai a merényletnek. Az eltérések azt is jelezhetik, milyen gyorsan kezdett legendává válni az esemény. Egy politikailag feszült társadalomban, ahol a titkosszolgálatokról kevés ellenőrizhető információ került

nyilvánosságra, minden váratlan halál könnyen új magyarázatokat szült. Az állambiztonság vezetőinek és a magas rangú pártfunkcionáriusoknak a világát ráadásul kezdettől körüllegte a titkosság, így a hiányzó tényeket hamar kitöltötték feltételezések.

Krcun esetében ezt tovább erősítette személyes múltja. Olyan ember halt meg, aki maga is tudta, mennyi minden történhet a nyilvánosság látókörén kívül. Éveken át vezette azt az apparátust, amely embereket figyelt meg, tartott nyilván, tartóztatott le és adott át vizsgálatokra. Tudta, milyen módszerekkel dolgozik az állam, és azt is, hogy a politikai bizalom elvesztése milyen gyors következményekkel járhat. Ha valóban gyanakodott a saját helyzetére az utolsó hónapokban, akkor ennek a félelemnek más súlya volt, mint egy kívülálló aggodalmának.

A történet egyik különösen érdekes mozzanata Tito viselkedése a haláleset után. Penezićet és Svetolik Lazarevićet november 8-án temették el Belgrádban, Tito azonban nem vett részt a szertartáson. Előző nap, november 7-én Brdóban fogadta Kirk Douglast és feleségét. Pirjevec a két mozzanatot szorosan egymás mellé helyezi, de a pontos kronológia szerint a színész fogadása és a temetés nem ugyanazon a napon történt.

Tito távolmaradása így is politikailag figyelemre méltó, de önmagában nem bizonyít semmilyen összeesküvést.

Az is számított, hogy Ranković két évvel később maga is eltűnt a hatalomból. 1966 nyarán a brioni plénumon Tito addigi egyik legközelebbi munkatársát azzal vádolták, hogy az állambiztonsági apparátus segítségével túlzott hatalmat épített ki, és még Titót is lehallgatták. Ranković bukása után Krcun 1964-es halála visszamenőleg új értelmet kapott. Az események egymás mellé kerültek: előbb meghal Ranković egyik legerősebb embere, majd két évvel később maga Ranković is eltűnik a politikai vezetésből. Innen már csak egy lépés volt azt feltételezni, hogy mindkét esemény ugyanazon hatalmi folyamat része lehetett.

Ez azonban már az utólagos értelmezés világa. 1964 novemberében még senki sem tudhatta, mi történik majd Brioniban 1966-ban. A politikai konfliktusok léteztek, de kimenetelük nem volt előre eldöntött. A történeti nyomozás egyik legfontosabb feladata éppen ezért az, hogy ne a későbbi eseményekből vezesse vissza automatikusan a korábbiakat. Ranković bukása valóban megmagyarázza, miért gyanakodtak később sokan Krcun halálára, de nem bizonyítja, hogy a két ügy között közvetlen kapcsolat állt fenn.

Egy másik körülmény még nehezebbé teszi a vizsgálatot. Penezić olyan rendszerben élt és működött, ahol a hivatalos közlemények gyakran csak annyit mondtak el, amennyit a vezetés politikailag szükségesnek tartott. Az OZNA és később az UDBA maga is a titoktartásra épült. Zdenko Radelić kutatásából világosan látszik, milyen részletes nyilvántartási rendszert hozott létre az állambiztonság már a háború utolsó éveiben, és mennyi adatot gyűjtött az „ellenségnek” minősített emberekről. A szolgálat fokozatosan nemcsak fegyveres ellenfeleket, hanem politikailag megbízhatatlannak tekintett személyeket és társadalmi csoportokat is számon tartott.

Ebben a politikai kultúrában a bizalmatlanság nem valamiféle rendellenesség volt, hanem a hatalomgyakorlás része. Tito maga is egyre gyanakvóbbá vált. Pirjevec szerint a hatvanas évek első felében több közeli munkatársáról azt feltételezte, hogy összeesküszik ellene, lehallgatja vagy meglopja, és Ranković később úgy emlékezett, hogy Tito természetéhez hozzátartozott az általános bizalmatlanság. Az ilyen légkörben egy vezető váratlan halála szükségszerűen többet jelentett pusztán baleseti statisztikánál.

Mégis éppen az volna a legnagyobb hiba, ha a történetet már az első fejezetben megoldottnak tekintenénk. Nem tudjuk, hogy Penezić autóját szándékosan tették-e működésképtelenné. Nem tudjuk, hogy a gumiabronccsal kapcsolatos történet mikor és milyen forrásból jelent meg. Nem tudjuk, hogy a baleset műszaki vizsgálata milyen részletességgel történt, és milyen iratok maradtak fenn róla. Azt viszont tudjuk, hogy az eset olyan emberrel történt, aki a jugoszláv állambiztonság egyik megteremtője volt, éppen akkor, amikor a rendszer felső szintjén változni kezdtek a hatalmi viszonyok.

A nyomozást ezért nem az autó roncsainál kell kezdeni, hanem jóval korábban. Ahhoz, hogy megértsük, miért lett Krcun halála több mint közlekedési tragédia, meg kell értenünk, ki volt Krcun, milyen hatalmat szerzett, kiknek volt szükségük rá, kik féltek tőle, és milyen módszerekkel működött az a rendszer, amelynek hosszú időn át maga is egyik legkeményebb végrehajtója volt.

2. fejezet - A Krcun név mögött

Slobodan Penezić 1918. július 2-án született Užicében, kézműves családban. Szülővárosában végezte az elemi

iskolát és a gimnáziumot, a harmincas évek közepén pedig bekapcsolódott a baloldali ifjúsági mozgalomba. 1937-ben a zimonyi mezőgazdasági kar hallgatója lett, 1939 februárjában pedig felvették a Jugoszláv Kommunista Pártba. 1940-re már a zimonyi pártbizottság titkára és a kommunista ifjúsági szervezet szerbiai vezetésének tagja volt. Mire a háború elérte Jugoszláviát, többéves szervezeti tapasztalattal rendelkező fiatal káderként lépett a fegyveres mozgalom világába.

A Krcun becenév eredetéről több történet maradt fenn. A legtöbbször idézett változat az egyetemi éveikhez köti, és a Jež című lap egyik népszerű képregényének, a Krcun i Moca egyik alakjából eredezteti. A név mindenesetre rajta maradt, és a háborús illegalitás világában már ugyanúgy politikai azonosítónak vált, mint más kommunista vezetők mozgalmi nevei.

Slobodan Penezić nem úgy került a jugoszláv történelembe, mint elméleti ember vagy ideológus. Nem tartozott Edvard Kardelj típusú pártértelmiségiek közé, akik hosszú tanulmányokban próbálták meghatározni a jugoszláv szocializmus sajátos útját. Nem volt olyan nemzetközi arc sem, mint Tito, aki a háború utáni évtizedekben államfőkként, királyokkal és filmsztárokkal találkozott. Krcun ereje másból származott: a

szervezetből, a személyes lojalitásokból és abból a képességből, hogy a párt által kijelölt feladatokat végrehajtsa.

A „Krcun” név idővel szinte teljesen kiszorította a Slobodan Penezić polgári nevet. A partizánmozgalom világában a fedőnevek nem jelentettek különlegességet. Az illegalitás, az üldöztetés és a háború olyan politikai kultúrát teremtett, amelyben a mozgalmi név gyakran erősebb identitássá vált, mint az eredeti. Aleksandar Rankovićot Lekaként vagy Markóként emlegették, Tito maga is mozgalmi néven vált ismertté, és Krcun esetében is ez a név lett az a jelzés, amely a partizánharc, az állambiztonság és a szerbiai kommunista hatalom világához kötötte.

A második világháború alatt kialakult kapcsolatoknak később döntő jelentőségük lett. A jugoszláv kommunista vezetés magját olyan emberek alkották, akik együtt bujkáltak, együtt harcoltak, együtt kerültek életveszélybe. A politikai bizalom nem intézményi eljárásokból született, hanem a háborús tapasztalatból. Aki ott bizonyított, annak a háború után is könnyebb volt helyet kapnia a vezetésben. Ez a rendszer sokáig személyes hűségre épült, miközben hivatalosan a párt kollektív vezetéséről beszélt.

Ranković szerepe ebből a szempontból különösen fontos. Ő volt a kommunista mozgalom egyik legmegbízhatóbb szervezője, a titkos apparátus kiépítésének egyik kulcsfigurája, és hosszú ideig Tito legszűkebb köréhez tartozott. A háború alatt már megmutatkozott nyugodtsága és szervezőkészsége. Pirjevec a drvari német támadás leírásánál olyan jelenetet idéz fel, amelyben Ranković az egyik legkritikusabb helyzetben is képes maradt cselekedni, miközben Tito környezetében többen pánikba estek. Az ilyen élményekből épült fel az a tekintély, amely később lehetővé tette számára, hogy az állambiztonságot és a belügyi apparátust hosszú időn át ellenőrizze.

Krcun ebben a hálózatban emelkedett fel. Nem volt Ranković egyszerű végrehajtója, de politikai pályája szorosan kötődött hozzá. Pirjevec egyenesen Ranković emberének nevezi, és a Mihailović elleni műveletben játszott szerepét is ezzel a kapcsolattal együtt említi. Az ilyen megfogalmazás mögött egy egész hatalmi rendszer állt: személyes bizalom, kölcsönös szolgálatok, háborús múlt és az állambiztonság szervezeti összetartozása.

Az állambiztonsági világban a keménység nem hátrány volt. A háborúból kilépő kommunista vezetés olyan országot vett át, amelyben a megszállás, a polgárháború,

a népirtások, a megtorlások és a politikai bosszú egyszerre volt jelen. A Jugoszláviát megszálló tengelyhatalmak mellett egymással is harcoltak usztasák, csetnikek, partizánok, különféle helyi fegyveres csoportok és kollaboráns szervezetek. Mire a kommunisták 1944-1945-ben megszerezték a hatalmat, nem demokratikus kompromisszumra készültek, hanem arra, hogy ellenfeleiket végleg eltávolítsák a politikai térből.

Ebben a folyamatban Krcun nem szemlélő volt. A későbbi visszaemlékezések egyik, Pirjevec által is idézett megjegyzése szerint saját múltjáról azt mondta, hogy a karja „vállig véres”. A mondat hitelességét és pontos körülményeit óvatosan kell kezelni, de jól illik ahhoz a képhez, amelyet róla kortársai és későbbi szerzők kialakítottak. Krcun nem próbálta magát finom adminisztrátorként feltüntetni. Hírneve éppen abból származott, hogy képes volt végrehajtani a rendszer legsúlyosabb feladatait is.

A háború utáni Jugoszlávia vezetői sokáig úgy tekintettek az erőszakra, mint a forradalom folytatására. A párt számára a háború befejezése nem jelentette automatikusan az ellenség eltűnését. A fegyveres ellenfeleket felváltották a „nép ellenségei”, az

„osztályellenség”, a „reakció”, a nyugati ügynökök, később pedig a sztálinistának minősített kominformisták. Radelić az OZNA iratait vizsgálva megmutatja, hogyan alakult ki már a háború alatt az ellenség kategorizálásának rendszere. Kezdetben főként katonai információkat gyűjtöttek, később azonban már azt is figyelték, mit gondol a lakosság, kik a „nyílt és titkos ellenségek”, kik segítik az ellenfeleket, és kiket kell külön nyilvántartásba venni.

Ez a változás alapvető jelentőségű Krcun pályájának megértésében. Az állambiztonsági vezető feladata már nem az volt, hogy csupán ellenséges katonai egységeket leplezzen le. A rendszer egyre inkább politikai rendőrséggé alakult, amely a társadalom politikai megbízhatóságát is ellenőrizte. Aki ilyen apparátusban emelkedett vezető pozícióba, annak gondolkodását is formálta az intézmény. A politika nem nyílt versenynek, hanem biztonsági kérdésnek tűnt; az ellenfél pedig könnyen ellenséggé vált.

A jugoszláv kommunizmus később sok szempontból eltávolodott a sztálini modelltől, de ez a korai örökség nem tűnt el nyomtalanul. Marie-Janine Calic Tito-életrajzában hangsúlyozza, hogy a háború utáni években Jugoszlávia valóban diktatórikus, erőszakra

támaszkodó rendszert épített ki, amely csak a Sztálinnal való szakítás után kezdett sajátosabb, rugalmasabb irányba változni. A későbbi önigazgatás, utazási szabadság és nyugati nyitás nem törölte el azt a tényt, hogy az állam alapjait politikai tisztogatások és a hatalom erőszakos monopolizálása között rakták le.

Krcun pályája tehát azért különösen érdekes, mert végigvezet a rendszer különböző korszakain. Harcosból állambiztonsági vezető, abból belügyi politikus, majd magas rangú köztársasági vezető lett. A módszerek közben változtak, de a hatalmi hálózatok sokáig ugyanazokra az emberekre épültek. Az a férfi, aki az 1940-es években emberek felkutatásával és letartóztatásával foglalkozott, az 1960-as évek elején már kormányfőként vett részt a föderáció politikai vitáiban.

Ezzel együtt a helyzete megváltozott. A hatvanas évek Jugoszláviája már nem az 1945-ös ország volt. Nyitottabbá vált a Nyugat felé, önigazgatási reformokat vezetett be, a köztársaságok egyre nagyobb önállóságot követeltek, és a központosított rendőrállami gondolkodás egyre több ellenállásba ütközött. Azok az emberek, akik a negyvenes években a rendszer nélkülözhetetlen végrehajtói voltak, a hatvanas években már akár a változás akadályainak is tűnhettek.

A Krcun történetét meghatározó paradoxon ebből születik. Ugyanazok a tulajdonságok, amelyek felemelték – a keménység, a lojalitás, a közvetlenség, az erőszakszervezetekhez fűződő szoros kapcsolat – egy új politikai korszakban veszélyessé válhattak számára. Még hosszú út vezetett 1964 novemberéig, de az alapvető konfliktus már kialakult: a forradalom embere egy olyan rendszerben próbált helyet találni magának, amely lassan elkezdett eltávolodni a forradalom módszereitől.

3. fejezet - Háború, partizánok, hatalom

A jugoszláv kommunista rendszer vezetőinek egész nemzedékét a második világháború formálta. Nemcsak politikai értelemben: a háborús tapasztalat meghatározta azt is, hogyan gondolkodtak barátról és ellenségről, bizalomról és árulásról, engedelmességről és hatalomról. A későbbi állam intézményei mögött sokszor ugyanazok a reflexek működtek, amelyek a partizánmozgalmat életben tartották a megszállás és polgárháború éveiben.

Tito környezetében a bizalomnak sajátos jelentése volt. A kommunista párt már a háború előtt illegalitásban működött, vezetőit letartóztatták, megfigyelték, besúgók és rendőrségi ügynökök után kutattak. A mozgalom tagjai megtanulták, hogy az információ ellenőrzése

létkérdés. A háború ezt a gondolkodást tovább erősítette. A német, olasz, magyar és bolgár megszálló erők mellett a csetnikekkel, usztasákkal és más fegyveres szervezetekkel is szemben álltak. Aki hibázott, nemcsak politikai vereséget kockáztatott, hanem a saját és társai életét.

A partizánvezetés ezért kezdettől nagy jelentőséget tulajdonított a hírszerzésnek és az ellenőrzésnek. Radelić kutatása szerint már 1941–1942-ben megjelentek azok az utasítások, amelyek rendszeres jelentéstételt követeltek az ellenséges alakulatok mozgásáról, fegyverzetéről és szándékairól. 1942 novemberében Tito már olyan utasítást adott ki, amelyben nem csupán a katonai ellenfelekre kellett figyelni, hanem a lakosság hangulatára, az „ellenség segítőire”, valamint a nyílt és titkos ellenfelekre is.

Ebben a folyamatban alakult ki az a gondolkodás, amelyből később az OZNA született. A háborús hírszerzés és a politikai rendőrség között nem húzódott éles határ. A partizánmozgalom számára az ellenség katonai, politikai és társadalmi fogalma összekapcsolódott. Aki információt adott a megszállóknak, fegyverrel harcolt a partizánok ellen, támogatta a csetnikeket vagy egyszerűen politikailag

veszélyesnek tűnt, ugyanannak a biztonsági logikának a részévé válhatott.

Penezić ebben a közegben szerzett tapasztalatot. Pályájának későbbi szakasza nem érthető meg anélkül, hogy látnánk: számára az állambiztonság nem békeidőben megalkotott hivatal volt, hanem a háborús mozgalom meghosszabbítása. Az emberek felkutatása, hálózatok feltérképezése, informátorok használata és ellenfelek elszigetelése olyan eszközök voltak, amelyek a partizánháború során részben katonai szükségletként jelentek meg.

A problémát az okozta, hogy ezek a módszerek a háború után is fennmaradtak. Amikor a kommunisták megszerezték a hatalmat, nem számolták fel a konspirációs és biztonsági struktúrákat, hanem állami intézményekké alakították őket. Az OZNA 1944-es létrehozásával a korábbi hírszerző és biztonsági szervezetek egységes, központosított apparátusba kerültek. A rendszer negyedik osztálya már kifejezetten személyi nyilvántartások vezetésével foglalkozott, és a helyi szervek rendszeresen küldtek listákat a felettes szerveknek.

A háború vége így nem jelentette a rendkívüli állapot végét. A kommunista vezetés számára továbbra is létezett belső ellenség. Tito és környezete úgy gondolta, a forradalom politikai eredményeit ugyanúgy meg kell védeni, mint korábban a partizánterületeket. Az új állam szervei ezért nem egyszerű közigazgatási intézményként működtek, hanem a politikai rend fenntartásának eszközeiként.

Jože Pirjevec Tito-életrajza ennek a folyamatnak a sötétebb oldalát sem kerüli meg. A háború végén a partizánok és az új állambiztonsági szervek erőszakos megtorlásokat hajtottak végre, miközben az állam gyorsan felszámolta a fegyveres és politikai ellenfelek szervezeteit. A szerző azt is hangsúlyozza, hogy a háború utáni Tito-kép sokáig eltakarta a rendszer bűneinek jelentős részét, és csak évtizedekkel később kezdődött komolyabb történeti feltárás.

Ebben a világban Krcun olyan képességekkel rendelkezett, amelyekre a vezetésnek szüksége volt. Ismerte Szerbiát, a helyi kapcsolati hálókat, a kommunista mozgalom embereit és ellenfeleit. A háború után az ország egyik legfontosabb problémája éppen Szerbia politikai ellenőrzése lett. A csetnikmozgalom maradványai tovább éltek, Draža Mihailović bujkált, a

kommunista hatalom pedig nem engedhette meg magának, hogy a régi ellenállási struktúrák tartósan fennmaradjanak.

Krcun későbbi hírnevét mindenekelőtt Mihailović elfogása alapozta meg. Ez azonban már egy következő történet. A csetnikvezető utáni hajszában a jugoszláv állambiztonság megmutatta, milyen gyorsan fejlődött a háborús hírszerzésből országos politikai rendőrséggé. A műveletben megtévesztés, informátorok, titkos kapcsolatok és gondosan szervezett csapda egyaránt szerepet kapott. Penezić számára pedig ez lett az a siker, amely végleg a rendszer legmegbízhatóbb állambiztonsági emberei közé emelte.

Mire a háború utáni Jugoszlávia megszilárdult, Krcun a partizánmúltból kinőtt állambiztonsági vezetővé vált. Egy olyan apparátus egyik vezető alakjává vált, amelynek hatalma alig volt ellenőrizhető, és amelynek munkája mögött rendszerint nem maradt nyilvános dokumentáció. Sok évvel később, amikor ugyanez az ember váratlanul meghalt egy országúton, éppen ez a múlt tette lehetetlenné, hogy mindenki egyszerű balesetként fogadja el a történeteket.

4. fejezet - Megszületik az OZNA

A partizánmozgalom számára a hírszerzés kezdetben túlélési eszköz volt. Az egységek mozgását, az ellenséges csapatok erejét, fegyverzetét és szándékait kellett felderíteni, miközben a megszállt területeken működő kapcsolatok biztonságát is védeni kellett. A háború előrehaladtával azonban egyre kevésbé lehetett elválasztani egymástól a katonai hírszerzést, a politikai ellenőrzést és a belső biztonságot. A kommunista párt nem csupán fegyveres szervezetként harcolt, hanem leendő államhatalomként is szervezte önmagát, ezért szüksége volt arra, hogy már a frontok mögött is tudja, kikre számíthat, kikben nem bízhat, és kiket tekint veszélyesnek.

A fordulópont 1944 májusában következett el az Odjeljenje za zaštitu naroda, vagyis az OZNA létrehozásával. Zdenko Radelić kutatása szerint a szervezet megalakításának célja az addig részben különálló hírszerzési és biztonsági feladatok központosítása volt. A döntés jelentősége abban rejlett, hogy ettől kezdve a jugoszláv kommunista vezetés egységes szervezeti keretben próbálta kezelni a megszállók, a fegyveres ellenfelek, a politikai riválisok és az állam szempontjából veszélyesnek minősített társadalmi csoportok kérdését. A szolgálat felépítése

önmagában elárulta, hogy a vezetés hosszabb távra tervezett. Az OZNA nem alkalmi háborús alakulatnak készült, hanem egy kialakuló állam biztonsági rendszerének.

A szervezet első osztálya hírszerzési munkával foglalkozott, a második az ellenséges területeken és a felszabadított térségekben végzett biztonsági feladatokat, a harmadik a fegyveres erők elhárítását látta el, a negyedik pedig a nyilvántartások és személyi adatok rendszerének kialakítását kapta feladatul. Ez az utóbbi terület különösen fontos a későbbi politikai rendőrség megértéséhez. A háború alatt a szolgálatnak már nem volt elég tudnia, hogy valaki melyik fegyveres szervezethez tartozott. Egyre több figyelmet fordítottak politikai múltjára, társadalmi kapcsolataira, rokonságára, korábbi szerepére, vallási vagy pártkötődéseire és arra, milyen hatást gyakorolhat a környezetére. A nyilvántartás lassan önálló hatalmi eszközzé vált.

Ez a rendszer azonban nem egyetlen pillanat alatt született meg. Radelić dokumentumai jól mutatják, hogy a különböző területi szervek eltérő módszerekkel dolgoztak, másképp nevezték saját osztályait, és nem mindig hajtották végre egységesen a központi utasításokat. A szolgálat még 1944-1945-ben is

formálódott, miközben egyszerre kellett háborús feladatokat ellátnia és előkészítenie a kommunisták hatalomátvételét. Az adminisztratív bizonytalanság ugyanakkor nem jelentett politikai bizonytalanságot. A központi cél világos volt: az új államnak pontos képet kellett alkotnia azokról, akiket potenciális ellenségként kezelt.

Az ellenség fogalma ráadásul gyorsan szélesedett. A korai utasítások elsősorban megszállókról, csetnikekről, usztasákról és más fegyveres ellenfelekről beszéltek. Később egyre gyakrabban jelentek meg olyan kategóriák, mint „fasiszta elemek”, „ellenséges elemek”, „idegen ügynökök”, „népellenes elemek” vagy „politikai reakció”. Ezek a kifejezések már nem egyértelműen katonai fogalmak voltak. Beleférhettek olyan emberek is, akik nem fogtak fegyvert, de a kommunista állam szemében társadalmi, gazdasági vagy politikai okból gyanússá váltak.

A rendszer kiépítésében Aleksandar Rankovićnak központi szerepe volt. A háború alatt már a kommunista párt egyik legmegbízhatóbb szervezőjeként tartották számon, és Tito olyan feladatokat bízott rá, amelyekhez a teljes politikai bizalom nélkülözhetetlen volt. A háború után éppen ezért vált a biztonsági apparátus egyik

legfontosabb irányítójává. Ranković ereje részben abból fakadt, hogy olyan embereket tudott maga köré szervezni, akik nem ideológiai vitákban, hanem operatív munkában bizonyították alkalmasságukat.

Slobodan Penezić pontosan ebbe a körbe tartozott. 1944-ben, a szerbiai állambiztonsági apparátus újjászervezésekor az OZNA szerbiai részlegének első vezetője lett. Olyan ember került erre a posztra, aki ismerte a helyi viszonyokat, szoros kapcsolatban állt a partizánmozgalommal, és rendelkezett azzal a keménységgel, amelyet a kommunista vezetés 1944-1945-ben erénynek tekintett. Szerbia helyzete különösen kényes volt: a csetnikmozgalom innen indult, Mihailović továbbra is szabadlábon volt, számos helyen maradtak fegyveres csoportok, miközben a kommunista pártnak politikailag is meg kellett szilárdítania uralmát.

Krcun tehát nem egy már kész rendszer vezetését vette át. Maga is részt vett annak kialakításában. Ez fontos különbség. Később könnyű volt úgy beszélni róla, mint egy gépezet egyik fogaskerekéről, valójában azonban a szerbiai állambiztonság működési kultúrája részben az ő korszakában alakult ki. A módszerek, a személyi kapcsolatok, a bizalmi rendszer és a szolgálati ethosz mind olyan időszakban szilárdultak meg, amikor a

politikai ellenfelekkel szembeni erőszakot nem rendkívüli túlkapásként, hanem a hatalom megszerzésének és megvédésének részeként értelmezték.

Ezzel együtt túlzás volna minden szerbiai letartóztatást és kivégzést személyesen Penezićhez kötni. A rendszer hierarchikus volt, számos helyi parancsnoksággal és operatív csoporttal működött, és a döntések egy része helyi szinten született. A történeti felelősség éppen abban áll, hogy különválassa az intézményi felelősséget a személyes parancsoktól. Krcun jelentősége azonban ettől nem csökken. Olyan pozícióban volt, ahol a szolgálat politikai iránya, prioritásai és működési normái nem lehettek számára ismeretlenek.

Az OZNA működésének korai éveiben a politikai és büntetőjogi kategóriák gyakran összemosódtak. Aki ellenzéki volt, könnyen kerülhetett az állambiztonság látókörébe; aki a régi rendszerben tisztséget viselt, társadalmi státusza vagy kapcsolatai miatt is gyanússá válhatott. A rendszer nem pusztán a bizonyított bűncselekményeket kereste, hanem a jövőbeli veszélyeket igyekezett megelőzni. Ez a preventív logika később az egész jugoszláv politikai rendőrség egyik alapelvévé vált.

A nyilvántartások azért is fontosak, mert megmutatják, milyen természetű hatalom épült ki. Az állam nemcsak letartóztatni és büntetni akarta az ellenfeleit, hanem tudni akart róluk. Ismerni a kapcsolataikat, mozgásukat, családjukat, múltjukat és véleményüket. A biztonsági szervezet számára az információ önmagában hatalom lett, és aki az információ felett rendelkezett, az a politikai vezetésben is különleges pozícióba kerülhetett.

Ranković éppen ezért vált később ennyire fontos figurává. Nem pusztán magas rangú pártvezető volt, hanem egy olyan apparátushoz kötődött, amely többet tudhatott az ország elitjéről és társadalmáról, mint bármely más intézmény. Krcun pedig hosszú ideig ugyanennek a világnak egyik kulcsembere maradt. Amikor két évtizeddel később Tito már veszélyt látott Ranković túl nagy hatalmában, valójában nemcsak egy politikussal, hanem egy egész, a háború idején kialakult hatalmi kultúrával került szembe.

5. fejezet - Krcun, az állambiztonsági vezető

Slobodan Penezić politikai pályáját nehéz elválasztani attól a hírnévtől, amelyet az állambiztonságban szerzett. A háború utáni jugoszláv vezetésben sokan rendelkeztek

partizánmúlttal, sokan töltöttek be magas párttiszségeket, de Krcun neve különösen szorosan összekapcsolódott a keménységgel és a végrehajtással. Ebben a képben volt személyes tapasztalat, politikai propaganda és későbbi legenda is, de az biztos, hogy nem olyan emberként maradt fenn, aki távol tartotta volna magát a rendszer sötétebb feladataitól.

A szerbiai OZNA vezetése különösen érzékeny pozíció volt. Az új hatalomnak egyszerre kellett felszámolnia a megszállásból örökölt fegyveres struktúrákat, üldöznie a csetnikeket, ellenőriznie a régi közigazgatási és társadalmi elitet, valamint megakadályoznia, hogy szervezett politikai ellenzék alakuljon ki. A szolgálat tehát folyamatosan olyan területen dolgozott, ahol a biztonsági, katonai és politikai szempontok egymásba csúsztak.

Krcun szerepéről a későbbi történeti irodalom gyakran két szélsőséges képet kínál. Az egyik az állambiztonsági szakembert és a rendszer hűséges végrehajtóját látja benne, aki a polgárháború után az ország stabilizálásán dolgozott. A másik a kegyetlen kommunista rendőrparancsnokot, aki személyesen is felelős a politikai megtorlásokért. Mindkét kép tartalmazhat igaz elemeket, de egyik sem elégséges önmagában.

A korszak természetéből adódóan a vezető felelősségét nem lehet kizárólag konkrét aláírt parancsokkal mérni. Egy biztonsági szervezet élén álló politikus nem feltétlenül rendelkezett minden egyes letartóztatásról, de felelős volt azért a működési rendszerért, amelyben a letartóztatások, kihallgatások és megtorlások zajlottak. Krcun pozíciója ezért nem mentesíthető azzal, hogy nem minden helyi műveletet irányított személyesen. Ugyanakkor a történeti pontosság megköveteli, hogy ne tulajdonítsunk neki automatikusan olyan cselekményeket, amelyekhez nincs közvetlen bizonyíték.

A jugoszláv kommunista vezetés ekkor még erősen sztálini mintákat követett. Marie-Janine Calic Tito-életrajzának háború utáni fejezete a rendszer korai szakaszát kifejezetten diktatórikus és erőszakra épülő hatalomként írja le. A vezetés gyorsan felszámolta a politikai pluralizmus maradványait, ellenőrzés alá vonta az államot, és a biztonsági szerveket politikai ellenfelekkel szemben is bevetette. Ez a közeg meghatározta Penezić feladatait és lehetőségeit is.

A szolgálat hatalma különösen azért nőtt gyorsan, mert az országban még évekkel a háború után is maradt fegyveres ellenállás. A csetnikmozgalom számos

maradványa tovább működött, és Mihailović szabadlábbon maradása komoly politikai kihívást jelentett. A kommunista vezetés számára nem pusztán egy katonai ellenfélről volt szó, hanem egy alternatív legitimációs központról. Mihailovićot a királyi jugoszláv hadsereg egykori tisztjeként, a londoni emigráns kormány korábbi hadügyminisztereként és a szerb nacionalista ellenállás szimbólumaként tartották számon.

Az elfogása ezért nem egyszerű rendőri ügy volt. Politikai demonstrációként is szolgált: azt kellett megmutatnia, hogy az új állam teljesen ellenőrzi az országot, és nincs olyan korábbi tekintély, aki tartósan kívül maradhat hatalmán. Krcun éppen ebben a műveletben szerzett olyan hírnevet, amely később egész pályáját meghatározta.

Pirjevec Penezićet Ranković bizalmi emberének és Mihailović elfogásának egyik kulcsszereplőjeként említi. Ez a kapcsolat jól mutatja, hogyan működött a személyes lojalitás rendszere. Rankovićnak olyan emberekre volt szüksége, akikben operatív szinten is megbízhatott, Penezić pedig olyan feladatot kapott, amelynek sikere közvetlenül növelte politikai súlyát.

A siker más szempontból is fontos volt. Egy állambiztonsági vezető karrierjében a látványos műveletek különös jelentőséggel bírnak. Nem csupán szakmai eredményt jelentenek, hanem politikai tőkét is. Mihailović elfogása Krcun számára azt bizonyította, hogy képes a legnehezebb feladatok végrehajtására. Egy olyan rendszerben, ahol a hatalmi pozíciók nagy része személyes bizalomra épült, ez felbecsülhetetlen érték volt.

Ugyanez azonban veszélyt is hordozott. Az állambiztonságban szerzett tekintély nemcsak erősítette Krcun pozícióját, hanem a későbbi politikai konfliktusokban is meghatározta róla kialakult képet. Ha valakit évtizedeken át a titkosszolgálatok emberének tartanak, akkor egy későbbi konfliktus során nehezen válik egyszerű pártpolitikussá. Múltja mindig vele marad, és ellenfelei is úgy tekintenek rá, mint aki nem pusztán véleménnyel, hanem kapcsolatokkal, információval és saját emberekkel rendelkezik.

Ez lett a Ranković-kör egyik hosszú távú problémája. A háború után a rendszer számára nélkülözhetetlenek voltak azok a férfiak, akik központosították az állambiztonságot, felszámolták az ellenállást és ellenőrizték a politikai társadalmat. Amikor azonban

Jugoszlávia az ötvenes és hatvanas években fokozatosan decentralizálódni kezdett, ugyanezek az emberek egyre inkább egy régebbi, centralizáltabb hatalmi modell képviselőinek tűntek.

Penezić közben maga is változott. Nem maradt egész életében operatív állambiztonsági vezető. Belügyi és köztársasági politikai tisztségekbe került, és a hatvanas évekre már Szerbia egyik legfontosabb vezetője lett. A hatalom természetét azonban továbbra is a háborús és biztonsági tapasztalatokon keresztül érzékelte. Ez a politikai habitus később akkor vált különösen fontossá, amikor Tito környezetében egyre kevésbé nézték jó szemmel a szerbiai centralista vezetők önálló súlyát.

6. fejezet - A háború vége után nem jött béke

A második világháború befejeződését Jugoszláviában nem lehet úgy leírni, mint egy egyszerű átmenetet a harctól a békéhez. A megszállás és a polgárháború olyan mély társadalmi és politikai töréseket hagyott maga után, hogy 1945 nem lezárt egy konfliktust, hanem új szakaszba vitte át. A fegyveres harcok csökkentek, de a kommunista hatalom megszilárdítása továbbra is erőszakos eszközökkel zajlott.

A jugoszláv fejezet szerzője a *Stalinist Terror in Eastern Europe* című kötetben azt hangsúlyozza, hogy a rendszer korai represszióját nem lehet csupán Sztálin utánzásának tekinteni. Jugoszlávia saját háborús tapasztalata, a partizánmozgalom forradalmi céljai és a polgárháborús örökség önálló hajtóerőt jelentett. A kommunista vezetés már 1944-ben úgy készült a hatalom átvételére, hogy az ellenfeleket nem politikai versenytársként, hanem a forradalom veszélyeztetőiként kezelte.

Ez a gondolkodás meghatározta az OZNA működését is. A szolgálat a háború végén és közvetlenül utána tömeges letartóztatásokban, politikai tisztogatásokban és különböző ellenzéki hálózatok felszámolásában vett részt. A pontos számok és a helyi felelősségi viszonyok területenként eltérnek, de a rendszer egészére nézve világos, hogy a politikai rendőrség a kommunista hatalom egyik legfontosabb támasza lett.

A megtorlás egyik sajátossága az volt, hogy többféle indok keveredett benne. Voltak valódi háborús bűnösök és kollaboránsok, akik ellen a fellépésnek nyilvánvaló jogi alapja lehetett. Mellettük azonban olyan emberek is célponttá váltak, akik elsősorban politikai, társadalmi vagy osztályhelyzetük miatt kerültek a rendszer

látókörébe. Az új állam vezetése nem választotta el élesen a büntető igazságszolgáltatást a politikai tisztogatástól.

Ez különösen Szerbiában volt jelentős. A csetnikmozgalom és a királypárti szervezetek miatt az állambiztonság számára nagy területet jelentett a politikai és katonai ellenállás felkutatása. Krcun szerbiai vezetőként ennek a folyamatnak központi szereplője volt. A kommunista rendszer számára azonban a csetnikek felszámolása nem jelentette a munka végét. A következő cél a politikai alternatívák felszámolása lett.

Az 1945-ös választások körül a kommunista párt már erősen ellenőrzött politikai környezetet teremtett. A biztonsági szervek figyelték az ellenzéki politikusokat, a társadalmi szervezeteket és azokat a személyeket, akik a kommunista hatalommal szemben képesek lehetek támogatást mozgósítani. A jogi keretek látszólag megmaradtak, de a politikai verseny lehetősége fokozatosan eltűnt.

A *Stalinist Terror in Eastern Europe* jugoszláv fejezete arra is rámutat, hogy a megtorlás nem csak „felülről” működött. Helyi konfliktusok, személyes bosszúk, háborús sérelmek és társadalmi ellentétek is

bekerülhettek a politikai rendőrség rendszerébe. Ez tovább nehezíti a felelősség megállapítását. Egy központilag létrehozott represszív rendszer helyi szinten gyakran saját dinamikát fejlesztett ki.

Krcun felelősségének értékelésében ezért két dolgot egyszerre kell szem előtt tartani. Nem lehet minden túlkapást személyesen hozzá rendelni, de az sem tartható, hogy a szerbiai állambiztonság vezetőjeként ne lett volna tudomása arról, milyen eszközökkel dolgozik az apparátus. A struktúra irányítása, a célok kijelölése és az emberek kiválasztása olyan vezetői felelősséget jelentett, amely túlmutat egyedi parancsok bizonyíthatóságán.

A korai kommunista rendszer ráadásul politikailag is bátorította a keménységet. A forradalom nyelvében az engedékenységek gyakran gyengeségnek számítottak, a kompromisszum pedig könnyen az ellenség támogatásának tűnhetett. Krcun hírneve ebben a közegben épült fel. Amit későbbi korszakokban brutalitásnak tekintettek, azt az 1940-es évek végének pártvezetésében sokszor politikai megbízhatóságként értékelték.

A helyzet 1948 után újabb fordulatot vett. A Tito és Sztálin közötti szakítás új ellenségkategóriát hozott létre:

a kominformistát. A rendszer, amely addig maga is sztálini módszerekkel működött, most saját egykori sztálinista vagy Moszkvához hűnek ítélt tagjait kezdte üldözni. Ivo Banac munkája részletesen bemutatja, hogy a jugoszláv párton belüli tisztogatások milyen mélyre hatoltak, és milyen széles körben érintették azokat, akiket valódi vagy feltételezett szovjetbarátság miatt megbízhatatlannak tartottak.

A politikai rendőrség számára ez újabb lehetőséget és újabb feladatot jelentett. Az állam ellensége többé nemcsak csetnik, usztasa, monarchista vagy nyugati ügynök lehetett, hanem kommunista is, ha rossz oldalra került a párton belüli konfliktusban. Ez a változás különösen fontos Krcun későbbi története szempontjából. Megmutatta, hogy a rendszer saját embereit is képes ugyanazzal a logikával kezelni, amellyel korábban politikai ellenfeleit kezelte.

A háború utáni represszió tehát nem egyszerű előjáték Krcun életrajzában. Ez az a közeg, amelyben politikai identitása végleg kialakult. Olyan rendszer egyik építője lett, amely az ellenséget folyamatosan újradefiniálta, a lojalitást állandóan vizsgálta, és a biztonsági apparátust politikai konfliktusok kezelésére is használta.

Éppen ezért különös súlyt kap majd 1964. Ha Krcun valóban attól tartott, hogy saját pozíciója megrendült, pontosan tudhatta, milyen veszélyt jelent a politikai bizalom elvesztése. Nem kívülállóként figyelte ezt a rendszert. Évtizedeken át maga is működtette.

7. fejezet - Draža Mihailović hajsza

Draža Mihailović elfogása Slobodan Penezić pályájának egyik meghatározó epizódja lett, de már maga az elfogás története is jól mutatja, mennyire nehéz a jugoszláv állambiztonság korai történetét rekonstruálni. A különböző korszakokban keletkezett források ugyanis nem ugyanazt a történetet mondják el. A kommunista rendszer korai hivatalos elbeszélése, a későbbi memoárirodalom és az újabb történeti kutatás több ponton eltér egymástól, különösen abban, milyen szerepet játszottak a beszervezett csetnikek, volt-e tudatos megtévesztési művelet, és pontosan hogyan jutott az OZNA Mihailović rejtekhelyének közelébe.

A történet 1945 tavaszán kezdődött igazán. A háború Európában véget ért, a kommunista vezetés pedig ellenőrzése alá vonta Jugoszlávia túlnyomó részét, Mihailović azonban továbbra is szabadlábban maradt. A csetnikmozgalom katonailag szétesett, korábbi

szövetségi kapcsolatai megszűntek, London már régen Titót támogatta, és a királypárti fegyveres ellenállásnak nem maradt reális esélye arra, hogy megfordítsa a politikai erőviszonyokat. A szimbolikus jelentőség azonban még mindig óriási volt. Amíg Mihailović bujkált, addig létezett egy olyan alak, akit az új rendszer ellenfelei a kommunista hatalom alternatívájaként mutathattak fel.

Az OZNA számára ezért a feladat nem az volt, hogy egyszerűen megölje. Vladimir Dedijer 1953-ban megjelent Tito-életrajzának korabeli, hivatalos közelségű elbeszélése szerint a Mihailovićot üldöző csoportok 1945 májusa és 1946 márciusa között több alkalommal is olyan helyzetbe kerültek, amikor megölhették volna, de parancsuk szerint élve kellett elfogniuk. Dedijer leírásában a csetnikvezér végül a szerb-boszniai határvidéken, Višegrad környékén maroknyi emberrel bujkált, egyszerű földbe vájt rejtekhelyen, rossz fizikai állapotban. A hivatalos történet szerint az üldözők fokozatosan szűkítették körülötte a gyűrűt, és akkor fogták el, amikor előjött rejtekhelyéről és betért egy parasztházba.

Ez a változat feltűnően kevés részletet mond el arról, hogyan találták meg. Éppen az a mozzanat hiányzik

belőle, amely később az egész ügy egyik legvitatottabb kérdésévé vált: Nikola Kalabić szerepe.

Kalabić a csetnikmozgalom egyik ismert parancsnoka volt. A későbbi történetek szerint elfogása után az OZNA rávette vagy kényszerítette arra, hogy segítsen kapcsolatba kerülni Mihailović embereivel. Ebből fejlődött ki az a változat, amely szerint az állambiztonság hosszabb megtévesztési művelettel férkőzött a bujkáló tábornok közelébe. A kérdés körül a szerb történetírásban máig vita van, részben azért, mert a fennmaradt iratanyag hiányos, részben pedig azért, mert később egymással összeegyeztethetetlen történetek születtek Kalabić sorsáról és együttműködéséről.

A rendelkezésünkre álló újabb források óvatosságra intenek. Marie-Janine Calic Tito-életrajza annyit állít, hogy Mihailovićot egyik parancsnoka elárulta, csapdába csalták, majd 1946 márciusában letartóztatták. Calic tehát a megtévesztés mozzanatát elfogadja, de nem épít köré részletes kalandregényt. Ez lényeges különbség a korai Dedijer-változathoz képest, amelyben az elfogás szinte hagyományos rendőri bekerítésként jelenik meg.

A két elbeszélés közötti különbség önmagában is történeti forrás. Az 1950-es évek elején a jugoszláv

rendszernek nem feltétlenül állt érdekében részletesen bemutatni az OZNA operatív módszereit, beszerzéseit és megtévesztési technikáit. A szolgálat működése továbbra is szigorúan titkos volt, és a propaganda számára sokkal egyszerűbb történetet kínált az a kép, amely szerint az egyre magányosabb és fizikailag leépült Mihailovićot a kommunista állam türelmesen bekerítette.

Krcun szerepe ebben a műveletben azért különösen fontos, mert a későbbi források már kifejezetten hozzá kötik az elfogást. Pirjevec az 1964-es eseményeket ismertetve Penezićet Ranković emberének nevezi, aki arról volt ismert, hogy ő irányította Mihailović elfogását. A megfogalmazásból nem következik, hogy minden operatív részletet maga Penezić talált ki vagy személyesen hajtott végre. Azt viszont jól mutatja, hogy a művelet politikai és szolgálati felelőssége az ő nevéhez tapadt.

Az elfogás hírének bejelentése is jelezte az ügy jelentőségét. Dedijer szerint Aleksandar Ranković belügyminiszter 1946. március 13-án a parlamentben közölte először nyilvánosan, hogy Mihailovićot elfogták. A tábornokot Belgrádba szállították, és Ranković személyesen is felkereste a cellájában. A történet szerint Mihailović felismerni vélte, mire Ranković emlékeztette

arra, hogy 1941 őszén már találkoztak, amikor Tito küldötteként próbálta rávenni a csetnikvezetőt a megszállók elleni közös harcra.

Dedijer azt is közli, hogy Ranković a sikeres művelet napján rövid táviratot küldött a külföldön tartózkodó Titónak: a terv teljesült. A korabeli elbeszélés szerint Tito ezután Varsóban telefonon közölte Sztálinnal Mihailović elfogását, amire a szovjet vezető elégedetten reagált. A történet jól érzékelteti, milyen politikai súlya volt az ügynek. A kommunista Jugoszlávia számára Mihailović elfogása a polgárháború egyik utolsó nyitott számlájának lezárását jelentette.

Krcun számára azonban ennél többet jelentett. A siker bizonyította, hogy a szerbiai állambiztonság képes hosszú, titkos műveletet végrehajtani, informátorokat mozgatni, hálózatokat feltérképezni és egy országosan ismert célpontot élve elfogni. Az ilyen művelet nem egyszerű rendőri eredmény volt, hanem személyes politikai tőkét is termelt. Penezić neve ettől kezdve még szorosabban kapcsolódott Rankovićhoz és az OZNA sikeréhez.

Az elfogás azonban egyúttal azt is megmutatta, milyen gyorsan változott meg a jugoszláv politikai hatalom

természete. A partizánháború alatt a hírszerzés elsősorban katonai túlélési eszköz volt. 1946-ra már olyan állambiztonsági szervezet működött, amely hónapokon át képes volt egy politikai és katonai ellenfél kapcsolati hálóját felderíteni, közvetítőket kezelni, csapdát szervezni, majd az elfogott embert politikai perbe vinni.

A Mihailović-művelet ezért Krcun történetének egyik kulcspontra. Itt találkozunk először igazán az operatív állambiztonsági munka a nagypolitikával. Penezić ettől kezdve nem pusztán egy erős kezű szerb káder volt, hanem annak az apparátusnak az egyik legismertebb embere, amely a kommunista rendszer számára képes volt eltüntetni azokat a problémákat, amelyeket a párt politikailag megoldhatatlannak ítélt.

Később, amikor Krcun saját halálát kezdték politikai összefüggésekben értelmezni, éppen ez a múlt adott különös súlyt a gyanúnak. Aki maga is részt vett ilyen műveletekben, arról a környezete könnyebben hitte el, hogy ha egyszer célponttá válik, ugyanaz a gépezet ellene is működésbe léphet.

8. fejezet - Mihailović pere

Dražić Mihailović elfogása önmagában még nem zárta le a kommunista hatalom számára az ügyet. A jugoszláv vezetésnek nemcsak az emberre volt szüksége, hanem egy nyilvános politikai ítéletre is. A per azt a célt szolgálta, hogy a háború utáni új rend saját történelmi elbeszélését jogi formába öntse: a partizánmozgalom volt az antifasiszta ellenállás legitim képviselője, míg Mihailović és a csetnikmozgalom az együttműködés és az árulás oldalára került.

A kommunista Jugoszlávia ekkor már széles körben alkalmazta a bíróságokat politikai célokra. Marie-Janine Calic adatai szerint a háborúról békére való átmenet idején több mint félmillió tanúvallomást és mintegy kilencszázezer háborús bűncselekményekkel kapcsolatos feljelentést vettek nyilvántartásba. Ezek alapján körülbelül százhuszezer vádemelés történt, és az ügyek több mint fele elmarasztaló ítélettel végződött. A hatalmas számok arra utalnak, hogy valódi háborús bűncselekmények feltárása mellett egy politikai tisztítási folyamat is zajlott. Calic hangsúlyozza, hogy a háborús bűnösök pereit a rendszer propagandaeszközként is használta politikai ellenfeleinek erkölcsi és fizikai kiiktatására.

Mihailović esete ennek legfontosabb példája lett. A per 1946 nyarán zajlott Belgrádban, nemzetközi figyelem mellett. Az ügyészség a csetnikmozgalom háború alatti tevékenységét, a megszállókkal kötött helyi együttműködések, partizánellenes hadműveletek és a civil lakosság elleni erőszakot használta fel a vádak alapjaként. Calic szerint az ügyben súlyos bizonyítékok álltak rendelkezésre, és a bírósági eljárást tudatosan a nürnbergi perek mintájához igyekeztek hasonlítani.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a pert modern értelemben független igazságszolgáltatási eljárásként lehetne kezelni. A kommunista párt 1946-ra már ellenőrizte a politikai rendszert, az állambiztonság előkészítette az ügyet, a vádlott személye pedig jóval a tárgyalás előtt politikai szimbólummá vált. Az ítélet kimenetele aligha volt nyitott kérdés. A rendszer számára Mihailović felmentése politikailag elképzelhetetlen lett volna.

A jugoszláv igazságszolgáltatás ebben az időben maga is gyors átalakuláson ment keresztül. A *Stalinist Terror in Eastern Europe* jugoszláv fejezete szerint már 1944-ben megjelentek az új forradalmi büntetőjogi szabályok és a katonai bíróságok. A bírának szovjet jogi műveket, köztük Andrej Visinszkij munkáit ajánlották,

miközben a büntetés politikai és társadalmi funkciója hangsúlyos lett. A rendszer nem kizárólag egyéni bűnösséget akart megállapítani, hanem a politikailag veszélyesnek minősített csoportokat is kezelni kívánta.

Mihailović ezért egyszerre volt vádlott és történelmi jelkép. A perben valójában két háborús történet ütközött. Az egyik szerint a csetnikmozgalom a jugoszláv monarchia katonai ellenállása volt, amely először a megszállókkal, később egyre inkább a kommunistákkal harcolt. A másik, a győztes kommunista történet szerint Mihailović mozgalma fokozatosan együttműködött a megszállókkal, miközben legfőbb célja a partizánok legyőzése és a régi rend helyreállítása lett. A per ezt a második értelmezést emelte állami igazsággá.

A halálos ítélet után kegyelmi kérvény is született, amelyet Calic szerint Tito elutasított. Mihailovićot kivégezték, majd jelöletlen helyen temették el. A temetés helyének titokban tartása ugyancsak politikai döntés volt: a hatalom nem akart olyan sírt létrehozni, amely ellenzéki vagy monarchista zarándokhellyé válhatott volna.

Krcun szerepe a per során kevésbé látható, mint az elfogásban. A rendelkezésünkre álló források nem

támasztják alá, hogy ő irányította volna a bírósági eljárást vagy a vádat. Ezt ezért nem szabad neki tulajdonítani. Az viszont biztos, hogy az elfogást végrehajtó állambiztonsági apparátus egyik vezetőjeként ő is része volt annak a folyamatnak, amely Mihailovićot a tárgyalóterembe juttatta.

Ez fontos különbség. Krcun politikai felelősségének bemutatásakor nem szabad minden, a kommunista államban történő eseményt személyesen hozzá kötni. Az ő története akkor válik hitelessé, ha pontosan különválasztjuk, hol található közvetlen kapcsolat és hol csupán intézményi összefüggés. Mihailović elfogásánál Penezić szerepe erős és dokumentált része a történeti emlékezetnek. A per ítéleténél már Tito, a pártvezetés és az igazságszolgáltatás politikai kontrollja kerül előtérbe.

Mihailović kivégzésével a kommunista vezetés úgy érezhette, lezárt egy korszakot. A csetnikmozgalom központi alakja eltűnt, a monarchia visszatérésének reális esélye megszűnt, az új Jugoszlávia pedig saját legitimációs történetét már nemcsak fegyverrel, hanem bírósági ítéletekkel is rögzíteni tudta.

Az állambiztonság számára azonban nem következett nyugalom. Alig két évvel később a rendszer szembekerült

addigi legfontosabb külső patrónusával, Sztálinnal, és az OZNA utódjának ismét új típusú ellenséget kellett keresnie. Ekkor már nem monarchisták és csetnikek kerültek elsősorban célkeresztbe, hanem kommunisták, akik hűségesebbek maradtak Moszkvához, mint Titóhoz. A szervezet tehát rövid idő alatt bizonyította, hogy az ellenség kategóriája politikai döntéssel újraírható.

Penezić számára ez sem elméleti felismerés volt. A rendszer vezetőjeként ő is részese lett annak a korszaknak, amikor a tegnapi elvtárs egyik napról a másikra a párt ellenségévé válhatott.

9. fejezet - Belügyminiszter egy egypárti államban

Mihailović elfogása után Slobodan Penezić karrierje tovább ívelt felfelé: az operatív siker és Ranković bizalma megerősítette helyzetét. A szerb belügyi apparátusban olyan pozícióba jutott, amelyben már nem csupán titkos műveletekről és egyedi célpontokról kellett gondolkodnia, hanem egy egész köztársaság politikai rendjéről.

A háború utáni Jugoszláviában a belügyminisztérium funkciója jóval szélesebb volt annál, amit egy demokratikus államban ettől az intézménytől várnánk. A

rendőrség, az állambiztonság, a politikai ellenőrzés, a határvédelem és a társadalmi megfigyelés egymásba fonódott. A kommunista párt az állami szerveket nem politikailag semleges közigazgatási intézményként kezelte, hanem saját hatalmának eszközeiként.

Az OZNA 1946-os átszervezése sem jelentette a rendszer lényegi megszüntetését. A szolgálat egy része UDBA néven került a belügyi struktúrába, miközben a katonai elhárítás külön szervezetként fejlődött tovább. Az átalakulás inkább intézményesítette a háború alatt kialakult apparátust. Radelić kutatásából látszik, hogy a nyilvántartási rendszer az 1950-es években tovább finomodott. 1954-ben például már azt írták elő, hogy az egy személyre vonatkozó anyagokat egységes dossziében kell összegyűjteni, a korábbi kategóriákat pedig új rendszerrel váltották fel.

A szolgálat figyelme közben messze túlterjedt a klasszikus bűnüldözésen. Nyilvántartották a politikai emigránsokat, a hazatérőket, sőt ezek családi és kapcsolati hálóját is. Az emigránsok rokonaival és kapcsolattartóival foglalkozó kartotékok jól mutatják azt a preventív gondolkodást, amelyben nem egy elkövetett bűncselekmény, hanem a feltételezett jövőbeli veszély vált a megfigyelés alapjává.

Egy ilyen rendszer vezetői különleges információs hatalommal rendelkeztek. A politikai rendőrség nemcsak azt tudhatta, mit csinálnak a rendszer ellenfelei, hanem azt is, mit mondanak egymásnak pártfunkcionáriusok, katonatisztek, értelmiségiek vagy gazdasági vezetők. A szolgálati anyagok ezért a párton belüli hatalmi viszonyokra is hatással lehettek. Ez a körülmény később Ranković bukásakor döntő jelentőségűvé válik, amikor a titkosszolgálat túlzott hatalma maga lesz a politikai vád tárgya.

Krcun ebben a világban nem pusztán adminisztratív vezető volt. Hírneve, személyes kapcsolatai és múltja miatt politikai tekintélyt is szerzett. Szerbiában azok közé tartozott, akik a háborús nemzedék erkölcsi és politikai legitimitásával rendelkeztek. Részt vett a partizánharcban, az állambiztonság megszervezésében és a csetnikellenes műveletekben. Ezt a múltat a rendszer ekkor még kitüntetésként kezelte.

Közben azonban Jugoszlávia gyorsan változni kezdett. Az 1948-as Tito-Sztálin-szakítás után az ország egyszerre vált politikailag keményebbé és ideológiailag kísérletezőbbé. A Moszkvához hűnek ítélt kommunistákat üldözték, miközben a gazdaságban megjelent a munkásönigazgatás, külpolitikailag pedig megindult a

közeledés a Nyugathoz. A rendszer tehát ugyanabban az időszakban alkalmazott súlyos politikai repressziót és próbált eltávolodni a szovjet modelltől.

Ez az ellentmondás Krcun pályájában is megjelent. Az a szolgálat, amelynek felemelkedését köszönhetette, a Tito-Sztálin-szakítás után a kominformisták üldözésének egyik fő eszköze lett. A *Stalinist Terror in Eastern Europe* szerzője hangsúlyozza, hogy az OZNA és utódszervezete már a háború végén pártállami kontrollt épített ki, majd az 1948 utáni helyzetben ezt az apparátust a párton belüli ellenségek ellen is lehetett fordítani.

A Goli Otok-i tábor ennek a korszaknak a legismertebb jelképe lett. Olyan embereket is internáltak, akik néhány évvel korábban a kommunista mozgalom megbízható tagjai voltak. A rendszer logikája azonban következetes maradt: aki a vezetés politikai vonalával szemben állt, azt biztonsági problémának tekinthették.

Ez Penezić későbbi történetéhez is kulcsot ad. A negyvenes és ötvenes években megtanulta, hogy a politikai lojalitás nem állandó tulajdonság. Egy ember lehetett tegnap hős, ma gyanús, holnap ellenség. A párt története tele volt olyan vezetőkkal, akik gyorsan kerültek a hatalom csúcsáról a peremére. A rendszer

tehát saját elitjétől is folyamatos alkalmazkodást és feltétlen hűséget követelt.

Penezić egy ideig jól alkalmazkodott. Nem csatlakozott Moszkva híveihez, és Ranković mellett a Tito-rendszer egyik stabil szerb szereplője maradt. A központi hatalom számára éppen az olyan emberek voltak nélkülözhetetlenek, akik a Jugoszlávia elleni szovjet nyomás idején is megbízhatónak bizonyultak.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy Krcun politikai gondolkodása együtt változott a rendszer minden későbbi reformjával. A szolgálati és háborús múlt inkább egy centralizált állam működéséhez kötötte. A biztonság, a fegyelem és a központi irányítás olyan értékek voltak, amelyek a negyvenes években magától értetődőnek számítottak. Az ötvenes évek végétől azonban egyre többen úgy gondolták, hogy Jugoszláviát csak a köztársaságok nagyobb önállóságával és a központi apparátus visszaszorításával lehet egyben tartani.

A konfliktus sokáig nem személyek nyílt összecsapásaként jelent meg. Inkább az állam jövőjéről alkotott elképzelések távolodtak egymástól. Az egyik oldalon ott álltak azok, akik erős szövetségi intézményeket, központosított pártot és erős biztonsági

apparátust akartak. A másikon azok, akik a köztársasági önállóságot, a gazdasági reformokat és az állami kényszer szerepének csökkentését tartották szükségesnek.

Ranković az első irány jelképe lett. Krcun pedig, akár akarta, akár nem, az ő köréhez tartozott.

Az ötvenes évek végén még egyikük helyzete sem tűnt veszélyesnek. Tito továbbra is támaszkodott Rankovićra, a biztonsági szervek fontosak maradtak, Penezić pedig egyre magasabb politikai tisztségeket kapott. A rendszer felszínén stabilitás uralkodott. Azok a törésvonalak azonban, amelyek a következő évtizedben szétfeszítették a régi vezetői szövetséget, már kialakulóban voltak.

10. fejezet - A szerb vezetés csúcsán

Az ötvenes évek végére Slobodan Penezić már régen nem csupán állambiztonsági ember volt. A jugoszláv politikai rendszerben olyan pályát futott be, amely jól mutatta, hogyan emelkedhettek a háborús és biztonsági apparátus vezetői a köztársasági politika legfelső szintjére. A partizánmúlt, az OZNA és az UDBA világában szerzett tapasztalat, Ranković bizalma és Mihailović elfogásának politikai tőkéje együtt olyan háttérrel adott neki, amelyet kevés szerb vezető mondhatott magáénak.

Mire 1962-ben a szerb végrehajtó tanács elnöke lett, vagyis lényegében Szerbia kormányfői tisztségébe került, már nem egyetlen intézményhez kötődött. Olyan politikussá vált, akinek múltja a rendszer alapító korszakához, jelenlegi tisztsége viszont a Jugoszlávia jövőjéről folyó vitákhoz kapcsolta.

A pozíció jelentősége különösen akkor érthető, ha figyelembe vesszük, hogy az 1960-as évek elején a jugoszláv állam működése gyorsan változni kezdett. A gazdasági reformok egyre inkább azt célozták, hogy a vállalatok és a köztársaságok nagyobb döntési szabadságot kapjanak, a központi állam pedig kevésbé közvetlenül irányítsa a gazdaságot. Az 1961-es reformok után hamar világossá vált, hogy ez nem egyszerű technikai kérdés. Aki több gazdasági önállóságot követelt, az szükségképpen a politikai decentralizáció felé is mozdult, mert a beruházások, a jövedelmek és a fejlesztési források fölötti rendelkezés az egyes köztársaságok hatalmát növelte. Pirjevec szerint ekkorra már két nagyobb csoport rajzolódott ki a vezetésben. Ranković körül a reformokkal szemben bizalmatlanabb, centralistább apparátus gyülekezett, míg Kardelj és Svetozar Vukmanović Tempo a gazdasági reformok és a nagyobb önigazgatás irányába próbálta vinni az országot.

A különbséghez hamar nemzeti színezet is társult: a decentralizációt elsősorban a fejlettebb Szlovénia és Horvátország támogatta, míg Szerbia, Montenegró és részben Macedónia vezetői jóval óvatosabbak voltak.

Nem volna helyes ebből azt a következtetést levonni, hogy minden szerb politikus ugyanúgy gondolkodott, vagy hogy minden centralista álláspont mögött szerb nacionalizmus húzódott. A rendszer belső vitái ennél összetettebbek voltak. Gazdasági érdekek, fejlettségi különbségek, ideológiai felfogások és személyes hatalmi szempontok egyszerre alakították őket. A szerb vezetés azonban valóban többet veszíthetett a központi állam gyengülésével, mint a szlovén vagy horvát elit. Nicholas Miller szerint Ranković helyzete nemcsak politikai, hanem szimbolikus biztonságot is adott a szerbek egy részének. A belügyi és állambiztonsági apparátusban, valamint több szövetségi intézményben erős szerb és montenegrói jelenlét alakult ki, és a központi állam ereje sokak szemében garanciát jelentett arra, hogy a különböző köztársaságokban élő szerbeket továbbra is egy politikai rendszer fogja össze.

Penezić ebbe a kényes helyzetbe érkezett köztársasági vezetőként. Ha egész pályáját nézzük, nehéz volna őt természetes decentralizátorként elképzelni. Politikai

gondolkodását a háborús vezetés, az erős központi párt, az állambiztonság és az egységes parancsnoki rendszer formálta. Ugyanakkor Szerbia kormányfőjeként már nem kizárólag a szövetségi apparátus érdekeit kellett képviselnie. Egy nagy és gazdaságilag sokszínű köztársaság mindennapi problémáiért is felelőssé vált, ami óhatatlanul közelebb vitte a köztársasági érdekekhez. Ebben rejlett helyzetének egyik ellentmondása: politikai múltja a centralista táborhoz kötötte, tisztsége viszont egy olyan Jugoszláviában emelte Szerbia első számú kormányzati vezetői közé, amelyben a köztársaságok egyre erősebben léptek fel saját jogosítványaikért.

1963 és 1964 fordulója különösen mozgalmas időszak volt. A gazdasági mutatók rövid javulás után ismét romlani kezdtek, 1964-ben importkorlátozásokra és nemzetközi pénzügyi segítségre is szükség lett. A munkásság elégedetlensége nőtt, és egyre világosabbá vált, hogy a korábbi részleges reformok nem oldották meg a rendszer alapvető problémáit. A Kommunisták Szövetségének 1964. márciusi plénuma már kifejezetten a túlzott állami beavatkozás visszaszorításáról beszélt, és azt az elvet fogalmazta meg, hogy a pártnak „belülről”, nem pedig kívülről és felülről kell vezetnie. Pirjevec

szerint Petar Stambolić és több konzervatívabb vezető ellenezte ezt az irányt, miközben Kardelj és Tempo a további reformokat támogatta.

Krcun szerepéről ebben a gazdaságpolitikai vitában a rendelkezésünkre álló források nem adnak olyan részletes képet, amely alapján önálló gazdasági programot lehetne neki tulajdonítani. Nem volna indokolt tehát utólag az egyik reformtábor ideológusává tenni. Ami biztosabb, az politikai helyzete. Szerbia kormányfője volt, Rankovićhoz kötődött, és olyan időszakban kellett lavíroznia, amikor a centralizáció és decentralizáció kérdése már egyre kevésbé volt pusztán gazdaságpolitikai vita. A föderáció egészének jövője, a köztársaságok súlya és a szerb politikai pozíció egyszerre került napirendre.

Az országon belüli nemzeti feszültségek mindehhez további terhet adtak. A hivatalos „testvériség és egység” jelszava továbbra is az állam egyik legfontosabb legitimációs alapja maradt, de egyre több vita tört ki arról, mit jelent valójában Jugoszlávia egysége. Egységes jugoszláv politikai nemzet felé kell-e haladni, vagy a föderációt éppen az tarthatja fenn, ha elismeri a különálló nemzeti közösségek és köztársaságok saját érdekeit? A reformerek egyre inkább az utóbbit vallották,

míg Ranković attól tartott, hogy a túlzott köztársasági önállóság végül szétfeszíti az országot.

Ezek a viták Krcun helyzetét személyesen is érzékennyé tették. Penezić nem a finom ideológiai nyelv mestere volt. A forrásokban inkább olyan politikusként jelenik meg, aki sokszor nyersen, leegyszerűsítve fogalmazta meg azt, amit mások óvatosabban mondtak volna ki. Ez a tulajdonsága a háborúban és az állambiztonság világában akár előny is lehetett. A hatvanas évek politikai felsővezetésében viszont már veszélyesebbnek bizonyult, mert egy-egy kijelentés könnyen a szerb centralizmus vagy akár a szerb különérdek kifejezésének tűnhetett.

Ebből a szempontból különösen fontos az a Pirjevec által idézett mondás, amely szerint Jugoszlávia stabilitása szerb-horvát megegyezésen nyugszik, mert „mi ellenőrizzük a szövetségi rendőrséget, ők a hadsereget, és minden rendben van”. A mondat forráskritikai szempontból óvatosságot kíván, de jól mutatja azt a politikai szemléletet, amelyet Krcunnak tulajdonítottak. Jugoszláviát nem hat köztársaság és több nemzeti közösség összetett föderációjaként írta le, hanem olyan rendszerként, amelyben a szerb és horvát hatalmi centrumok közötti egyensúly kulcsfontosságú.

Ha valóban így gondolkodott, ez jól illeszkedett a régebbi jugoszláv politikai hagyományhoz, de egyre rosszabbul illett ahhoz a föderációhoz, amelyet Kardelj és a reformerek kialakítani próbáltak. Az 1960-as évek közepére már nem az volt a kérdés, hogy Szerbia és Horvátország közösen képes-e ellenőrizni az államot, hanem az, hogy milyen jogokat kapnak a köztársaságok, tartományok és nemzetek, és mennyi hatalom marad Belgrádban.

Krcun tehát egy olyan pillanatban ért pályája csúcsára, amikor a régi Jugoszlávia egyik politikai logikája kezdett kimerülni. Még mindig rendkívül erős ember volt, de egyre kevésbé volt biztos, hogy az a fajta hatalom, amelyet képviselt, hosszú távon is ugyanolyan érték marad Tito számára.

11. fejezet - Tito és Ranković útjai szétválnak

Aleksandar Ranković hosszú időn át Tito egyik legközelebbi és legmegbízhatóbb embere volt. Helyzete nem csupán a hivatalos tisztségeiből következett. A háború előtti illegalitás, a partizánharc, a pártapparátus és az állambiztonsági rendszer felépítése olyan személyes kapcsolati tőkét adott neki, amelyet nehéz volt formális hierarchiában mérni. A jugoszláv kommunista

vezetés néhány legfontosabb szereplője közé tartozott, és 1963-tól az ország alelnöke lett. Sokak számára logikusnak tűnhetett, hogy Tito utáni korszakban is meghatározó szerepe lesz.

Éppen ezért a Tito és Ranković között kialakuló konfliktus nem tekinthető egyetlen vita következményének. Több, egymást erősítő folyamat vezetett hozzá. Az egyik a gazdasági reform és az öngazgatás kérdése volt. Pirjevec szerint Ranković a reformokkal szemben egyre inkább a konzervatívabb, centralista irány egyik vezető alakjává vált, miközben Kardelj körül technokraták és reformerek csoportosultak. A konfliktusban a gazdasági és ideológiai szempontok mellett a Tito utáni öröklés kérdése is jelen volt. Kardelj és Ranković már korábban is riválisként tekintett egymásra, és a két tábor közötti különbség a hatvanas évek elején egyre nyíltabbá vált.

A másik döntő ügy a föderáció szerkezete volt. A reformerek szerint a jugoszláv rendszer csak akkor maradhat működőképes, ha a köztársaságok nagyobb jogokat kapnak, és a szövetségi központ kevésbé telepszik rá a gazdasági és politikai döntésekre. Ranković ezzel szemben attól tartott, hogy a túl nagy decentralizáció nem megerősíti, hanem szétbontja

Jugoszláviát. Saját későbbi visszaemlékezéseiben is úgy értékelte, hogy Tito 1963–1964-ben egyre inkább a szlovén és horvát vezetők hatása alá került, és az államot „konföderatív” irányba fordította.

Ez az értelmezés természetesen Ranković nézőpontja volt, nem objektív leírás. Fontos azonban, mert megmutatja, hogyan élte meg a változást a szerb centralista tábor. Nem egyszerű gazdasági reformot láttak, hanem a hatalmi egyensúly átalakítását. Tito egyre több időt töltött Brioniban, Szlovéniában és Horvátországban, miközben Ranković úgy érezte, a belgrádi elvtársak befolyása csökken. Pirjevec idézi azt a keserű panaszát is, amely szerint Tito 1964-ben tíz hónapot töltött Belgrádon kívül, és a horvát-szlovén kör egyre inkább körülvette.

A hatalmi változás nemcsak politikai beszédekben jelent meg, hanem személyi döntésekben is. Tito már 1963-ban leváltotta a katonai elhárítás Rankovićhoz kötődő vezetőjét, Jefto Šašićot, és Ivan Mišković került a helyére. 1965 elején pedig a szövetségi belügyi vezetésben történt hasonló változás: Vojislav Lukić, Ranković embere távozott, helyét Milan Mišković vette át. Ezzel a katonai és polgári titkosszolgálatok élére két testvér került, akik már nem Ranković közvetlen

befolyása alatt álltak. Ezek az átrendezések arra utalnak, hogy Tito már Ranković nyílt bukása előtt megkezdte annak a hatalmi hálózatnak a lazítását, amely évtizedeken át körülvette.

Krcun ebben a folyamatban különösen kényes helyzetben volt. Ő maga már nem a szövetségi titkosszolgálatot vezette, de egész politikai identitása ehhez a körhöz kötődött. Ranković bizalmi embereként ismerték, a szerb kormány élén pedig a centralista tábor egyik legfontosabb köztársasági figurájának számíthatott. Ha Tito valóban úgy érezte, hogy Ranković túl nagy személyi és intézményi hálózattal rendelkezik, akkor Penezić jelentősége önmagában is problémává válhatott.

A konfliktus személyes dimenziója legalább ilyen fontos volt. Pirjevec szerint Tito a hatvanas évek elején egyre gyanakvóbb lett saját környezetével szemben. Úgy vélte, munkatársai lehallgathatják, meglophatják, sőt akár összeesküvést is szőhetnek ellene. Ranković később úgy fogalmazott, hogy Tito természetéhez hozzátartozott a mindenki iránti gyanakvás. Több alkalommal is azt követelte tőle, hogy tartóztasson le vagy vizsgálta ki olyan közeli munkatársakat, akiket Ranković maga nem tartott veszélyesnek. Ez a helyzet fokozatosan aláásta azt

a személyes bizalmat, amelyre kapcsolatuk eredetileg épült.

A furcsa paradoxon az volt, hogy Ranković, a politikai rendőrség egykori ura időnként éppen fékező szerepet játszott Tito gyanakvásával szemben. Pirjevec leírása szerint megpróbálta lebeszélni a jugoszláv vezetőt bizonyos letartóztatásokról és büntetőeljárásokról, amivel maga is Tito haragját vonta magára. Ezt nem érdemes humanista fordulatként értelmezni. Inkább arra utal, hogy Rankovićnak az apparátus működéséről és a valódi fenyegetésekről sokszor józanabb képe lehetett, miközben Tito személyes félelmei egyre kiszámíthatatlanabbá váltak.

Ebben a légkörben Krcun szókimondása sokkal veszélyesebb lett, mint néhány évvel korábban lett volna. Olyan mondatok, amelyeket egy régi partizántárs korábban talán nyers tréfaként vagy politikai túlzásként kezelt volna, már potenciális fenyegetésként hangozhattak. Ha Tito valóban egyre erősebben érzékelte a szerb apparátus önálló súlyát, akkor Krcun minden kijelentése arról, hogy a szerbek hűsége nélkül veszélybe kerülhet Tito hatalma, közvetlen személyes üzenetnek tűnhetett.

A történeti nyomozás szempontjából itt külön kell választani két állítást. Az egyik jól alátámasztható: Tito és Ranković között 1963-1964-re valóban mélyülő politikai és személyes konfliktus alakult ki. A másik már sokkal bizonytalanabb: hogy ebből következett volna Penezić fizikai eltávolításának szándéka. Az előbbit több forrás támasztja alá; az utóbbira jelenleg nincs közvetlen bizonyíték.

A kettőt mégis nehéz teljesen függetleníteni egymástól. Krcun 1964-es halála azért vált később ennyire gyanússá, mert olyan időszakban történt, amikor már látszott, hogy a Ranković körül kialakult régi hatalmi struktúra és Tito új politikai iránya között egyre kevesebb a közös pont. A rendszer belső egyensúlya megbomlott, és Penezić pontosan ennek a törésvonalnak az egyik oldalán állt.

12. fejezet - A szerb kérdés

A jugoszláv kommunista vezetés a második világháború után tudatosan próbálta elkerülni azt a helyzetet, amely az első Jugoszlávia egyik legsúlyosabb problémája volt: hogy az államot a többi nemzet szerb dominanciájú konstrukciónak tekintse. A föderáció létrehozása, a köztársaságok megszervezése és a

„testvériség és egység” ideológiája részben azt szolgálta, hogy a szerb túlsúly vádját eleve semlegesítse. Ez azonban nem szüntette meg a szerb politikai kérdést, csak más formába helyezte át.

Szerbia különleges helyzetben volt. A szerbek nemcsak a saját köztársaságukban éltek nagy számban, hanem Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában és más területeken is. Emiatt a szerb politikai elit számára a szövetségi állam erőssége közvetlen nemzeti jelentőséggel bírt. Minél erősebb volt a központi Jugoszlávia, annál kevésbé tűnt fontosnak, hogy a szerbek több köztársaság között élnek. Minél több hatalom került viszont a köztársaságokhoz, annál inkább felmerülhetett a kérdés, hogy a Szerbián kívüli szerb közösségek milyen viszonyban lesznek saját köztársasági vezetéseikkel.

Nicholas Miller ezért hangsúlyozza, hogy Ranković személye sok szerb számára egyszerre jelentett valós és szimbolikus biztosítékot. A szövetségi állambiztonság ereje, a szerbek jelentős jelenléte a nomenklatúrában és különösen a koszovói intézményekben azt az érzést kelthette, hogy a központi Jugoszlávia képes megakadályozni Szerbia politikai súlyának túlzott csökkenését. Az 1960-as évek reformjai éppen ezt a

szerkezetet kezdték átalakítani.

A decentralizáció támogatói ezt nem szerbellenes programként fogták fel. Számukra a központi bürokrácia visszaszorítása a jugoszláv szocializmus megújításának feltétele volt. Az öngazgatás logikája szerint a döntéseket minél közelebb kellett vinni a vállalatokhoz, helyi közösségekhez és köztársaságokhoz. A rendszer akkor válhatott hitelesebbé, ha nem minden Belgrádban dőlt el. A reformok támogatóinak szemében tehát a decentralizáció éppen Jugoszlávia megmentését szolgálta.

A szerb centralista elit egy része viszont ugyanebből ellenkező következtetésre jutott. Ha a szövetségi állam pusztá koordinátorrá válik, a köztársaságok pedig gazdasági és politikai tekintetben egyre önállóbbak lesznek, akkor mi tartja össze hosszú távon az országot? A kérdés nem volt teljesen alaptalan. Az 1964 decemberében megtartott VIII. pártkongresszus már olyan döntéseket hozott, amelyek egyértelműen a köztársaságok erősödését jelezték. Tito felszólalt a központosító, adminisztratív módszerek ellen, Kardelj pedig azt hangsúlyozta, hogy minden nemzetnek joga van saját munkája eredményével rendelkezni. A kongresszus végső állásfoglalása szerint a szövetségi állam gazdasági

szerepe egyre inkább koordinatív jellegűvé vált.

Ranković ezt veszélyes fordulatnak tartotta. Beszédében a demokratikus centralizmus fontosságát hangsúlyozta, és arra figyelmeztetett, hogy a párton belül olyan csoportok alakulnak ki, amelyek magát a Kommunisták Szövetségének vezető szerepét kérdőjelezhetik meg. Ebből is látszik, hogy számára a nemzeti és intézményi kérdés szorosan összekapcsolódott: a decentralizáció nemcsak Szerbia pozícióját gyengíthette, hanem az egységes pártállami irányítás egész rendszerét.

Krcun ebben a konfliktusban nem hagyott maga után olyan átfogó politikai programot, amelyből pontosan rekonstruálhatnánk Jugoszlávia alkotmányos jövőjéről vallott nézeteit. A rá vonatkozó források inkább elszórt mondatokat, személyes megjegyzéseket és politikai pozícióját rögzítik. Ezek azonban abba az irányba mutatnak, hogy számára az ország stabilitásának központi kérdése továbbra is a nagy hatalmi csoportok – mindenekelőtt a szerbek és horvátok – egyensúlya volt.

Ez a gondolkodás nem azonos a későbbi, 1980-as és 1990-es évek szerb nacionalizmusával. Fontos elkerülni azt az anakronizmust, hogy Krcunra utólag olyan

politikai programot vetítsünk vissza, amely csak jóval halála után alakult ki. Ő kommunista jugoszláv vezető volt, nem a föderáció felszámolását követelő szerb nacionalista. Ugyanakkor a források alapján erősebben érzékelt a szerb politikai tényező jelentőségét, mint azok a reformerek, akik a köztársaságok és nemzetek önállóságát próbálták intézményesen növelni.

Ez az eltérés Tito számára különösen érzékeny lehetett. A jugoszláv vezető egész hatalma arra épült, hogy egyik nemzet vagy köztársaság se tudja kisajátítani az államot, miközben ő maradjon az egyetlen valóban szövetségi tekintély. Ha egy szerb vezető azt sugallta, hogy Tito személyes biztonsága vagy politikai túlélése a szerbek lojalitásától függ, az könnyen úgy hangozhatott, mintha maga a szövetségi vezető is egy nemzeti hatalmi alku függvénye lenne.

Krcun egyik, Pirjevec által idézett mondata ezért különös jelentőséget kapott. A zágrábi vonatúton, már ital hatása alatt állva állítólag azt mondta Titónak, hogy amíg a szerbek hűségesek hozzá, nincs oka félni, de ha elveszíti őket, a horvátok és szlovének nem fogják megmenteni. A mondatot lehetett egyszerű, durva politikai helyzetértékelésként is érteni. Tito azonban másként is hallhatta: figyelmeztetésként arra, hogy

Krcun szerint a szerb politikai tábor hűsége feltételes.

A körülmények tovább súlyosbították a kijelentést. Pirjevec szerint Jovanka Broz ekkoriban már azt sugallta Titónak, hogy a szerb kör veszélyt jelenthet számára. Ezt sem szabad objektív politikai elemzésnek tekinteni. Sokkal inkább azt mutatja, milyen bizalmatlan légkör alakult ki Tito közvetlen környezetében. Az efféle félelmek között Krcun nyers mondata könnyen más jelentést kapott, mint amelyet maga szánt neki.

A szerb kérdés ezért a Penezić-ügyben nem háttérdíszlet, hanem az egyik kulcs. Nem azért, mert bizonyítható volna, hogy Titónak valamiféle szerbellenes politikája lett volna 1964-ben, hanem azért, mert a föderáció átalakulása egyre több vezetőt kényszerített arra, hogy nemzeti és köztársasági érdekekről nyíltabban beszéljen. Krcun ezt a beszédmódot kevésbé tudta, vagy kevésbé akarta diplomatikusan kezelni. A feszültség 1964 őszére már személyes következményekkel járt.

13. fejezet - Krcun túl sokat beszél

A politikai rendszerek felső szintjén ritkán egyetlen mondat dönt egy ember sorsáról. Krcun esetében sem lenne indokolt azt állítani, hogy egy vonaton elhangzott megjegyzés közvetlenül vezetett a bukásához. A

rendelkezésünkre álló források inkább azt mutatják, hogy 1964-re több tényező torlódott össze: Ranković elszigetelődése, Tito növekvő gyanakvása, a szerb centralista körrel szembeni bizalmatlanság, a föderáció átalakításáról folyó vita és Penezić saját, nehezen fékezhető szókimondása.

Pirjevec szerint Krcun gyakran túl nyíltan beszélt. Már az a kijelentése is, hogy Jugoszlávia stabilitása szerb-horvát megállapodástól függ, politikailag érzékeny volt. Még inkább az a megfogalmazás, hogy a szerbek ellenőrzik a szövetségi rendőrséget, a horvátok pedig a hadsereget. Ez az állítás az egész „testvériség és egység” hivatalos nyelvétől idegen volt. Nem ideológiai kategóriákban írta le a föderációt, hanem etnikai hatalommegosztásként, ami különösen veszélyes lehetett egy olyan politikai rendszerben, amely nyilvánosan következetesen tagadta, hogy a nemzeti csoportok ilyen módon birtokolnák az állami intézményeket.

Az efféle mondatok mögött ugyanakkor lehetett bizonyos realitásérzék is. A szerbek és montenegróiak valóban nagy számban voltak jelen az állambiztonsági apparátusban, és a központi bürokrácia több fontos területén is erős pozíciókkal rendelkeztek. Krcun tehát nem feltétlenül teljesen kitalált hatalmi képletről beszélt.

A probléma éppen az volt, hogy a rendszer egyik magas rangú vezetője kimondta azt, amit a hivatalos politika nem akart ilyen nyers formában elismerni.

A zágrábi vonatút története ennél is súlyosabb. A Pirjevec által közölt változat szerint Penezić ital hatása alatt közvetlenül Titónak mondta: addig nincs félnivalója, amíg a szerbek mellette állnak, de ha elveszíti őket, a horvátok és szlovének nem mentik meg. A jelenetben önmagában is van valami jellegzetes Krcunról. Egy régi partizán és állambiztonsági vezető beszél a marsallal, akit évtizedek óta ismer, és nem a hivatalos pártnyelvet használja, hanem szinte katonai egyszerűséggel mondja el, hogyan látja a hatalmi viszonyokat.

Tito viszont 1964-re már nem az a háborús parancsnok volt, akivel a régi társak korlátlanul nyersen beszélhettek. Az államfő körül udvari rendszer alakult ki, a közvetlen hozzáférés egyre inkább politikai kiváltság lett, és Jovanka befolyása is növekedett. Pirjevec leírásában Tito ebben az időszakban mind gyakrabban gyanakodott saját munkatársaira, és Ranković később maga is azt írta, hogy a bizalmatlanság mélyen a természetében gyökerezett. Egy ilyen légkörben Krcun mondatát könnyen lehetett burkolt fenyegetésként értelmezni.

A legfontosabb mozzanat ezután következett. Pirjevec szerint Tito 1964 novemberének elején azt kérte Rankovićtól, hogy indítson pártvizsgálatot Penezić ellen. Ez már nem pletyka a növekvő feszültségről, hanem a szerző által rögzített konkrét politikai lépés. Egy olyan pártállamban, ahol a személyes bizalom és a pártfegyelem döntő szerepet játszott, egy vizsgálat megindítása komoly figyelmeztetésnek számított.

A vizsgálat pontos tartalmáról a jelenlegi forrásaink keveset mondanak. Nem tudjuk, milyen konkrét vádakat akartak vele szemben megfogalmazni, mennyire jutott előre az eljárás, és lett volna-e belőle tényleges politikai eltávolítás. Ezt a hiányt nem szabad feltételezésekkel kitölteni. Azt azonban már biztosabban mondhatjuk, hogy Krcun halála idején nem zavartalanul élvezte Tito bizalmát. Politikai helyzete megrendült, és a legfelső vezetésben már hivatalos vizsgálat gondolata is felmerült vele kapcsolatban.

Ez a körülmény alapvetően megváltoztatja a későbbi baleset értelmezését. Ha egy magas rangú vezető váratlanul meghal akkor, amikor politikai pozíciója éppen kérdésessé válik, természetes, hogy később összekapcsolják a két eseményt. A történész feladata azonban éppen az, hogy megkülönböztesse a politikailag

érthető gyanút a bizonyított összefüggéstől.

A két esemény között nincs jelenleg olyan dokumentum, amely közvetlen kapcsolatot teremtené. Nem rendelkezünk utasítással Krcun fizikai eltávolításáról, nincs ismert bizonyíték titkosszolgálati akcióra, és a baleset műszaki körülményei sem ismertek még olyan részletességgel, hogy merényletet lehetne belőlük bizonyítani. A pártvizsgálat léte tehát erősíti az ügy politikai hátterét, de nem bizonyítja a gyilkosságot.

Maga Krcun sem feltétlenül látta előre, milyen veszélyben van. Nem tudjuk, hogy a Tito által kezdeményezett vizsgálatról mikor és mennyit tudott, illetve beszélt-e erről Rankovićnak vagy a családjának. A későbbi emlékezésekben könnyen összeecsúsztatott az, amit 1964-ben ténylegesen érzékeltek, és az, amit Ranković 1966-os bukása után már logikusnak láttak.

A politikai helyzet mindenesetre gyorsan éleződött. A VIII. pártkongresszust 1964 decemberére hívták össze, és hónapok óta mindenki tudta, hogy a decentralizáció, a gazdasági reform és a nemzeti kérdés lesznek a legfontosabb témák. A márciusi plénumon még egyik tábor sem szerzett egyértelmű fölényt, a kongresszuson azonban Tito végül Kardelj és a reformerek mellé állt.

Krcun ezt a fordulatot már nem érhetette meg.

Ez az időzítés adja a történet egyik legerősebb, de egyben legveszélyesebb elemét. Penezić néhány héttel azelőtt halt meg, hogy Tito nyilvánosan is egyértelműbb irányt választott volna a centralistákkal szemben. Könnyű ebből utólag egy nagy terv első állomását látni: előbb Krcun, majd Ranković. A rendelkezésre álló források azonban ennél jóval óvatosabb következtetést engednek meg. A hatalmi konfliktus létezett, Krcun valóban kegyvesztetté vált, és a reformok valóban a Ranković-kör politikai súlyát veszélyeztették. Arra azonban nincs bizonyíték, hogy Penezić halála ennek tudatosan megszervezett része lett volna.

14. fejezet - November 1964

Slobodan Penezić Krcun utolsó heteinek története azért nehezen rekonstruálható, mert a fennmaradt források elsősorban politikai helyzetét világítják meg, a magánéletéről, napi programjáról és közvetlen lelkiállapotáról jóval kevesebbet mondanak. A későbbi emlékezet éppen ezt a hiányt töltötte ki sejtésekkel. A biztos pont az, hogy 1964 őszén már megrendült Tito bizalma iránta, és november elején a jugoszláv vezető arra kérte Rankovićot, hogy indítson ellene

pártvizsgálatot. Pirjevec ezt közvetlenül összekapcsolja Krcun szókimondó kijelentéseivel és Tito növekvő gyanakvásával.

Ez önmagában komoly politikai figyelmeztetés volt. A Jugoszláv Kommunisták Szövetségében egy ilyen vizsgálat nem jelentette automatikusan a bukást, de világossá tette, hogy Penezić helyzete többé nem érinthetetlen. Az is különös feszültséget adott a helyzetnek, hogy a vizsgálatot éppen Rankovićnak kellett volna lefolytatnia, annak az embernek, akinek politikai hálózatahoz Krcun szorosan kötődött. A kérdés tehát nemcsak az volt, mit tett vagy mondott Penezić, hanem az is, hogyan viszonyul Ranković ahhoz, hogy Tito saját emberét kezdi vizsgálni.

A jelenlegi források alapján nem tudjuk pontosan, milyen stádiumban volt az ügy Krcun halálakor. Nem maradt előttünk olyan dokumentum, amelyből kiderülne, megkezdődtek-e már meghallgatások, készült-e írásos vádirat, vagy Tito csupán politikai nyomásgyakorlásként dobta be a vizsgálat gondolatát. Ezt a bizonytalanságot fontos megőrizni. A későbbi Ranković-ügy fényében könnyű lenne azt feltételezni, hogy 1964 novemberében már kész terv létezett Krcun eltávolítására, de erre a források nem adnak biztos alapot.

A politikai környezet viszont feszült volt. Decemberben következett a Kommunisták Szövetségének VIII. kongresszusa, amelyen Tito végül a decentralizáció és a gazdasági reform hívei mellé állt. Ranković később úgy emlékezett, hogy Tito 1963–1964 folyamán egyre inkább eltávolodott a belgrádi társaktól, sok időt töltött Szlovéniában és Horvátországban, és fokozatosan egy konföderatívabb államszerkezet felé mozdult. Krcun halála tehát valóban egy olyan pillanatban történt, amikor a régi szerb centralista kör helyzete bizonytalanabbá vált.

A politikai bizonytalanság azonban még nem jelentett közvetlen veszélyt az életére. Penezić továbbra is magas tisztséget viselt, nyilvánosan működött, és nincs adatunk arról, hogy menekülni próbált volna, vagy nyíltan attól tartott volna, hogy fizikailag eltávolítják. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a későbbi családi és közéleti emlékezet gyakran hajlamos minden utolsó mozzanatot előjelként értelmezni. A történésznek azonban csak azt szabad előjelnek tekintenie, amire a korabeli forrásokban is van támpont.

Krcun halála után a politikai háttér mégis gyorsan a baleset értelmezésének részévé vált. Ez érthető volt. Egy olyan ember halt meg váratlanul, akit Tito éppen

vizsgálni akart, és aki Ranković egyik legismertebb bizalmasa volt. Az ilyen helyzetben még a technikailag teljesen hétköznapi közlekedési baleset is könnyen politikai értelmet kap.

15. fejezet - A baleset

Az 1964. november 6-i baleset rekonstrukciójánál először azokat a részleteket érdemes rögzíteni, amelyek körül nincs komoly vita. Penezić aznap Belgrádból Titovo Užicébe tartott munkatársaival egy pártkonferenciára. Az Ibarska magistralán, Šopić közelében, Lazarevac térségében az autó elhagyta az útestet és egy fának csapódott. Penezić mellett Svetolik Lazarević is életét vesztette. A tragédia helye és időpontja tehát jól azonosítható; a vita arról szól, miért vált irányíthatatlanná a jármű.

A később ismertetett hivatalos vizsgálat szerint esős, csúszós úton haladtak, és a gépkocsi egy sáros szakaszon megcsúszott. Ez a magyarázat közlekedési balesetként kezelte az ügyet: a sofőr elvesztette az uralmát az autó fölött, a jármű lesodródott az útról, majd a fának ütközött. A részletek későbbi elbeszélései nem teljesen azonosak, de a hivatalos változat magva mindegyikben ugyanaz maradt: a nedves út és a megcsúszás okozta a

tragédiát.

A későbbi történetek más technikai lehetőségeket is felvetettek. Pirjevec három változatot említ. Az egyik szerint valamilyen ismeretlen, maró hatású folyadék károsította az autó első abroncsát; a másik tengelytörésről beszél; a harmadik a vezető uralmának elvesztésével magyarázza az ütközést. Az, hogy ezek a verziók egymás mellett maradtak fenn, nem erősíti automatikusan a merénylet hipotézisét. Inkább azt mutatja, hogy a baleset műszaki dokumentációja nem vált olyan mértékben hozzáférhetővé és közismertté, hogy a későbbi találgatásokat lezárja.

A gumiabronccsal kapcsolatos történet különösen óvatos kezelést kíván. Ha bizonyítható volna, hogy az abroncsot szándékosan gyengítették meg, az már valóban szabotázsra utalna. A jelenleg rendelkezésre álló anyagból azonban nem állapítható meg, ki és mikor látta először ezt a sérülést, készült-e róla korabeli szakvélemény vagy fénykép, és az állítás mikor került be a nyilvánosságba. Ugyanez vonatkozik a tengelytörésre: egy alkatrész eltörhetett a baleset előtt, de az ütközés következményeként is, a két helyzet pedig bizonyítási szempontból teljesen eltérő.

A legkevesebb feltételezést a közlekedési baleset magyarázata igényli. A korabeli közutak, a csúszós útfelület, a járművek biztonsági szintje és a sebesség együtt önmagukban is elegendők lehettek egy végzetes kisodródáshoz. Ezt a lehetőséget akkor sem lehet félretenni, ha a politikai háttér gyanút kelt. A történeti vizsgálatnak nem abból kell kiindulnia, hogy a hivatalos verzió szükségképpen hamis, hanem abból, hogy minden változat bizonyító erejét külön kell mérlegelni.

Krcun halálának sajátossága, hogy a műszaki és a politikai kérdés nagyon gyorsan összekapcsolódott. Ha az autó a nedves úton csúszott meg, a történethez nincs szükség politikai elkövetőre. Ha viszont szándékos beavatkozás történt, rögtön felmerül, kinek állhatott érdekében Penezić eltűnése. A későbbi merényletelméleteket ezért legalább annyira táplálta az 1964-es hatalmi helyzet, mint maga a roncs körül kialakult vita.

A forráskritika itt egy további ponton is szükséges. Pirjevec a balesetet decemberre teszi, miközben a korabeli és későbbi jugoszláv, illetve szerb nyilvántartások egyértelműen 1964. november 6-át adják meg. Ez a dátumhiba nem teszi használhatatlanná a szerző politikai rekonstrukcióját, de figyelmeztet arra,

hogy a Krcunról szóló részleteit más forrásokkal is ellenőrizni kell. A könyv ezért a november 6-i dátumot tekinti biztosnak, a technikai magyarázatokat viszont eltérő bizonyító erejű állításokként kezeli.

16. fejezet - A temetés és Tito hiánya

Penezić és Svetolik Lazarević temetését 1964. november 8-án tartották Belgrádban, az Új temető néphősök számára fenntartott részében. Tito nem vett részt a szertartáson. Egy ilyen távolmaradás magas rangú vezető temetéséről óhatatlanul politikai jelentést kapott, különösen azért, mert Krcun a partizánháború óta ismerte Titót, és Pirjevec szerint a sutjeskai harcok idején az életét is megmentette.

A későbbi elbeszélések gyakran azzal erősítették a távolmaradás jelentőségét, hogy Tito inkább egy hollywoodi sztárral találkozott Brdóban. A pontos kronológia árnyalja ezt a képet: Tito és Jovanka 1964. november 7-én, vagyis a temetést megelőző napon fogadta Kirk Douglast és feleségét a Kranj melletti Brdóban. Pirjevec a két eseményt szorosan egymás mellé helyezi, de nem arról volt szó, hogy a színész fogadása és a temetés ugyanabban az időpontban zajlott volna.

A lényeg ettől még megmarad. Tito dönthetett volna úgy, hogy másnap Belgrádba utazik és megjelenik Krcun temetésén, de nem tette. Ez politikailag értelmezhető jelzés, különösen azután, hogy nem sokkal korábban pártvizsgálatot akart indíttatni Penezić ellen. A távolmaradás azonban nem bizonyítja, hogy köze lett volna a balesethez; legfeljebb azt mutatja, hogy a két ember viszonya a haláleset idején már nem volt zavartalan.

A temetés így maga is a későbbi emlékezet részévé vált. Krcunt egyszerre gyászolták a partizánmozgalom és a kommunista állam régi vezetőjeként, miközben közvetlen környezetében és később a szélesebb nyilvánosságban is erősödött a kétely a hivatalos baleseti magyarázattal szemben. Ranković 1966-os bukása ezt a gyanút utólag még jelentősebbé tette.

17. fejezet - A család kételyei

A családi visszaemlékezések különösen érzékeny források. Azért fontosak, mert olyan részleteket őrizhetnek meg, amelyek hivatalos iratokba nem kerültek be, ugyanakkor éppen a személyes veszteség miatt könnyen utólagos értelmet adhatnak korábbi eseményeknek. Krcun esetében a későbbi történet egyik

visszatérő eleme, hogy felesége nem fogadta el maradéktalanul a baleseti magyarázatot.

Ezt a kételet önmagában történeti tényként érdeemes kezelni, de nem bizonyítékként. Egy közeli hozzátartozó gyanúja sokat elárulhat arról, milyen légkörben élt a család, mit gondoltak Krcun politikai helyzetéről, és mennyire bíztak az állam hivatalos magyarázataiban. Arról azonban nem dönt, mi történt fizikailag az autóval.

A családi bizalmatlanság különösen érthető lehetett azért, mert Penezić maga is évtizedeken át az állambiztonság világában dolgozott. A család pontosan tudhatta, hogy a jugoszláv politikában sok minden történik a nyilvánosságon kívül, és hogy a hivatalos közlemények nem feltétlenül fednek fel minden körülményt. Az a gondolat, hogy egy politikailag kényelmetlenné vált embert akár balesetnek álcázott akcióval is eltávolíthatnak, számukra kevésbé tűnhetett fantasztikusnak, mint egy kívülálló számára.

Ezzel együtt a jelenlegi forrásbázisunkban nincs olyan közvetlen családi vallomás, amely részletesen, első kézből rekonstruálná, pontosan milyen bizonyítékokra alapozta Krcun felesége a kételeteit. Ezért itt nem szabad többet állítani annál, hogy a családban létezett

bizalmatlanság a hivatalos verzió iránt. A későbbi szerb sajtó és memoárirodalom ezt a kételyt gyakran tovább építette, de a könyvben világosan külön kell majd választani az elsődleges családi emléket a későbbi politikai értelmezésektől.

A családi kétely ettől még fontos. Megmutatja, hogy a baleseti verzió nemcsak a későbbi nacionalista vagy összeesküvéses közbeszédben vált vitatottá, hanem Penezić közvetlen környezetében is. Ez azonban továbbra is a gyanú történetéhez tartozik, nem a merénylet bizonyításához.

18. fejezet - Kinek állhatott érdekében?

Ha egy politikai haláleset körül merényletgyanú alakul ki, az egyik legkézenfekvőbb kérdés mindig az: kinek állt volna érdekében az áldozat eltűnése? Krcun esetében több lehetséges válasz született, de egyik sem bizonyítható jelenleg közvetlen dokumentumokkal.

Az első és leggyakrabban emlegetett lehetőség Tito köre. Az indítékot könnyű megfogalmazni: Penezić szókimondó volt, Rankovićhoz kötődött, szerb politikai súlya jelentős volt, és Tito már vizsgálatot akart indítani ellene. Ebből valóban felépíthető egy politikai motiváció. A probléma az, hogy motiváció és merénylet között nagy

távolság van. Nincs ismert utasítás, előkészítő dokumentum vagy olyan tanúvallomás, amely közvetlenül Tito vagy közvetlen környezetének részvételét bizonyítaná.

A második lehetőség a Ranković-ellenes reformer kör. Krcun eltűnésével meggyengülhetett egy olyan szerb politikai és állambiztonsági hálózat, amely később valóban konfliktusba került Kardelj, Bakarić és más reformerekkel. A kronológia ezt az elképzelést csábítóvá teszi, hiszen 1965-től már világosan látszik a Ranković elleni politikai szerveződés, amely 1966-ban a bukásához vezetett. Pirjevec szerint Kardelj és Bakarić 1965-ben már olyan megbeszéléseket folytattak, amelyek Ranković eltávolításának irányába mutattak. 1964 novemberére azonban nincs forrásunk arról, hogy ugyanilyen terv már működött volna Krcun ellen.

A harmadik lehetőség valamiféle belső állambiztonsági leszámolás. Penezić hosszú szolgálati múltja, kapcsolatai és tudása miatt nyilvánvalóan sok titkot ismerhetett. Ez önmagában azonban szinte minden régi titkosszolgálati vezetőről elmondható, és nem bizonyítja, hogy bárki veszélyesnek ítélte volna emiatt. A későbbi UDBA-ügyek és Ranković bukása visszamenőleg könnyen túl nagy jelentőséget adhatnak ennek a lehetőségnek.

A negyedik és legegyszerűbb változat továbbra is az, hogy valódi baleset történt. Ebben az esetben nincs szükség politikai elkövetőre, és a későbbi gyanúkat a konfliktusos időzítés, a hiányos vizsgálati információ és Tito távolmaradása táplálta. Történeti szempontból ezt a magyarázatot legalább ugyanolyan komolyan kell venni, mint a merénylet hipotézisét.

A „kinek állt érdekében?” kérdés tehát önmagában nem oldja meg az ügyet. A politikai történelem tele van olyan emberekkel, akiknek sok ellenfelük volt, mégsem gyilkolták meg őket. Krcun esetében a motivációk feltérképezése csak akkor válna bizonyító erejűvé, ha műszaki vagy dokumentációs bizonyítékkal kapcsolódna össze. A jelenlegi forrásokban ilyen kapcsolatot nem találni.

Ezért az ügy következő nagy fordulópontját nem maga a baleset, hanem 1966 jelenti. Ranković bukása után Krcun halálának értelmezése visszamenőleg teljesen megváltozott. Ami 1964-ben talán csupán gyanús közlekedési tragédiának tűnt, két évvel később már egy sokkal nagyobb politikai történet első fejezetének látszhatott.

19. fejezet - Két évvel később Ranković következett

1966 nyarán a jugoszláv politikai vezetésben olyan fordulat következett be, amely utólag Krcun 1964-es halálát is új fénytörésbe helyezte. Aleksandar Ranković, Tito egyik legrégebbi harcostársa, az állambiztonság korábbi irányítója és Jugoszlávia alelnöke néhány hét alatt a rendszer egyik legfontosabb emberéből politikailag félreállított vezetővé vált. A brioni plénum nem csupán személyi leszámolás volt, hanem az egész régi állambiztonsági és centralista hatalmi modell elleni támadás.

Marie-Janine Calic szerint Ranković már 1966. július 1-jén, a brioni plénum reggelén sejtette, hogy súlyos következmények várnak rá. Tito közölte, hogy véget kell vetni a titkosszolgálat önálló hatalmi központként működő gyakorlatának, és meg kell törni azokat, akik akadályozzák a liberálisabb és föderalistább reformokat. A vád lényege az volt, hogy a szolgálat állam lett az államban, vezetői visszaéltek a megfigyeléssel, és még Tito környezetét is ellenőrzés alatt tartották.

Az ügy egyik legnagyobb politikai súlyú eleme a lehallgatási vád volt. A vizsgálatok szerint Tito rezidenciáján, sőt hálósobájában is lehallgatóberendezéseket találtak, amelyek Ranković közeli köréhez köthető technikai rendszerbe futottak be.

Pirjevec azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy az ügy nem volt olyan egyszerű, mint amilyennek a hivatalos történet később mutatta. Tito korábban maga is rendelt el lehallgatásokat saját és más vezetők környezetében, így a szolgálati módszerek nem Ranković önkényes találmányai voltak.

A Crvenkovski-bizottság jelentése szerint az állambiztonság túlzott politikai befolyásra tett szert, és kis csoport kezébe koncentrált. A dokumentum elismerte a szolgálat érdemeit a Tito–Sztálin-szakítás éveiben, ugyanakkor azt állította, hogy az öngazgatás bevezetése után a biztonsági szervezet nem tudott lemondani arról a kísértésről, hogy a társadalom fölé helyezze magát. Pirjevec idézi Miko Tripalo értékelését is: szerinte kevésbé volt valószínű, hogy Ranković államcsínyt készített elő, mint az, hogy saját magát tekintette Tito természetes utódjának.

Ez azért különösen fontos Krcun története szempontjából, mert két évvel korábban még ő volt az egyik legfontosabb ember ugyanebben a politikai és állambiztonsági hálózatban. Ha Penezić életben marad, 1966-ban valószínűleg őt is érintette volna a Ranković-kör elleni fellépés. Hogy pontosan milyen szerep jutott volna neki, azt nem lehet tudni, de aligha

maradt volna kívül a konfliktuson.

A brioni pléniumot követő tisztogatás mérete ezt különösen jól mutatja. Pirjevec szerint Ranković bukása után széles körű személycserék és eljárások indultak az UDBA-ban és a pártban, mindenekelőtt Szerbiában és Montenegróban. Tisztségviselők ezreit bocsátották el, zárták ki a pártból, ítélték el vagy helyezték át. A sajtó hirtelen tele lett a titkosszolgálat túlkapásaival és azzal a kérdéssel, hogyan válhatott a szolgálat ennyire ellenőrizhetetlenné.

Ez a hirtelen erkölcsi felháborodás ugyanakkor erősen szelektív volt. Pirjevec megjegyzi, hogy a rendszer legsúlyosabb korábbi bűnei, a háború utáni megtorlások, a parasztság elleni kényszerintézkedések és a kominformisták üldözése nem kerültek valóban nyílt mérlegre. Azért sem, mert ezekben nem egyetlen rendőri csoport, hanem az egész korabeli politikai vezetés érintett volt.

Ez a mozzanat Krcun utóéletének értelmezéséhez alapvető. A rendszer 1966-ban részben úgy tett, mintha a titkosszolgálat túlkapásai néhány vezető hibájából következtek volna, miközben az apparátus kiépítése, az ellenségnyilvántartások, a letartóztatások és a politikai

megfigyelés korábban központi állami politikának számítottak. Krcun tehát nem egy rendellenesen kemény szolgálat elszigetelt embere volt, hanem annak a rendszernek az egyik létrehozója, amelyet 1966-ban már politikailag terhessé kezdtek nyilvánítani.

Ranković bukása után a szolgálat szerkezetét is átalakították. Calic szerint a szövetségi állambiztonsági szervezetet megtisztították Ranković híveitől, parlamenti ellenőrzés alá helyezték, és számos jogosítványt átadtak a köztársaságoknak. A központban lényegében a kémelhárítás és a politikai emigráció ügye maradt, míg a köztársaságok saját biztonsági apparátust építettek ki.

A reform egyszerre volt valódi és korlátozott. A szövetségi titkosszolgálat régi, központosított modellje meggyengült, a társadalmi nyilvánosság valamelyest tágult, és a politikai viták nyíltabbá váltak. Ugyanakkor a titkosszolgálati és rendőri állam nem szűnt meg, csak új szervezeti formát kapott. A politikai emigráció megfigyelése, a nacionalista ellenzék ellenőrzése és a rendszer biztonsági logikája tovább élt.

A legérdekesebb változás azonban az volt, ahogyan Rankovićot Szerbiában kezdték látni. Pirjevec szerint korábban sok szerb éppen Mihailović elfogása miatt

gyűlölte, az 1960-as évek közepére viszont egyre többen a szerb érdekek védelmezőjét látták benne. Belgrádban már 1965 végén terjedtek a pletykák arról, hogy ő lehet Tito utóda, és amikor az utcán megjelent, emberek „Leka, Leka” kiáltásokkal ünnepelték.

Ez a fordulat Krcun emlékezetében is megismétlődött. Azok az emberek, akik egykor a csetnikmozgalom felszámolói, az OZNA vezetői és a kommunista megtorlások végrehajtói voltak, később egyes szerb narratívákban a decentralizáció és Tito állítólagos szerbellenes politikájának áldozataivá váltak.

1966 nélkül Krcun halála talán sosem kapott volna ilyen jelentést. Ranković bukása azonban létrehozott egy olyan visszamenőleges történetet, amelyben Penezić 1964-es balesete már nem elszigetelt eseménynek tűnt, hanem egy folyamat első állomásának. Nyitott kérdés marad, hogy valódi folyamatot látunk-e, vagy utólag egymás mellé rendezett eseményekből született történetet.

20. fejezet - Mi lett volna Krcunna 1966-ban?

A történésznek rendszerint óvatosan kell bánnia a „mi lett volna, ha” kérdésekkel. A kontrafaktuális gondolkodás könnyen irodalmi játékba csúszik,

különösen akkor, ha a szereplők későbbi döntéseit korábbi helyzetekre vetítjük vissza. Krcun esetében azonban egy korlátozott ellenpont mégis hasznos, mert segít megérteni politikai súlyát 1964-ben.

Ha Penezić túléli a balesetet, 1966-ban ötven év körüli politikus lett volna, komoly partizánmúltsal, erős szerb kapcsolati hálóval, állambiztonsági tapasztalattal és magas köztársasági tisztséggel. Mindez önmagában elegendő ahhoz, hogy a Ranković-ügyben kulcsszereplővé váljon.

A legkézenfekvőbb feltételezés az volna, hogy Ranković mellett áll. Pályáját valóban szorosan hozzá kötötte, és Pirjevec következetesen Ranković emberének nevezi. Krcun állambiztonsági háttere, centralista reflexei és szerb politikai helyzete is ebbe az irányba mutat.

Mégsem biztos, hogy automatikusan vállalta volna Ranković politikai védelmét. A jugoszláv kommunista elit történetében gyakori volt, hogy régi harcostársak a párt egységének megőrzése érdekében gyorsan alkalmazkodtak az új erőviszonyokhoz. Maga Ranković sem próbált fegyveres vagy politikai ellenállást szervezni. Bár úgy érezte, összeesküvés áldozata, végül elfogadta a

rá rótt politikai felelősséget és visszavonult.

Krcun viszont nehezebben lett volna kiszámítható. Az a szókimondás, amely 1964-ben már konfliktusba sodorta Titóval, valószínűleg 1966-ban sem tette volna könnyű szereplővé. Ha nyíltan védelmébe veszi Rankovićot, akkor maga is a tisztogatás célpontjává válhatott volna. Ha viszont elhatárolódik tőle, azzal egész korábbi politikai identitását kellett volna átértelmeznie.

Az sem mellékes, hogy Krcun szerbiai pozíciója erősebb lehetett volna annál, amit Ranković maga 1966-ban közvetlenül mozgósítani tudott. Penezić köztársasági vezetőként saját politikai bázissal rendelkezett, és könnyebben kapcsolhatta volna össze a Ranković-ügyet azzal a növekvő szerb aggodalommal, hogy a decentralizáció Szerbia szövetségi súlyának csökkenését jelenti.

Éppen ezért elképzelhető, hogy jelenléte nehezebbé tette volna Tito számára Ranković eltávolítását. Ez azonban csak valószínűség, nem bizonyítható tény. Tito 1966-ra már biztosította maga mögött a hadsereget és a párt többségét, az állambiztonság kulcspozícióiban pedig előzőleg személycseréket hajtott végre. Pirjevec leírása szerint az akciót olyan komolyan készítették elő, hogy

őrizet alá vették a rádió- és televízióállomásokat, mozgósították a rendőrséget, és Tito Brioniba utazását is rendkívüli biztonsági intézkedések kísérték. Ha Krcun életben marad, ez a mérleg talán kevésbé lett volna egyoldalú, de valószínűtlen, hogy egymaga megfordította volna.

A fontosabb következtetés az, hogy halála megszüntetett egy lehetséges ellenpontot. Ranković két évvel később már Krcun nélkül állt a konfliktus középpontjában. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy Penezićet ezért kellett volna 1964-ben eltávolítani. Az utólagos haszon nem azonos az előzetes szándékkal.

Pontosan ez az a csapda, amelybe a későbbi merényletelméletek gyakran beleesnek. Mivel Krcun hiánya 1966-ban nyilvánvalóan kedvezett Ranković ellenfeleinek, ebből visszafelé arra következtetnek, hogy már 1964-ben ezért kellett meghalnia. A történeti bizonyítás azonban nem működik visszafelé ilyen egyszerűen. Annyi állítható biztonsággal, hogy 1966-ban már hiányzott egy olyan politikus, aki nagy valószínűséggel fontos szerepet játszott volna a konfliktusban.

21. fejezet - A rettegett emberből mártír

Slobodan Penezić emlékezete különös utat járt be. Életében neve az állambiztonsághoz, az OZNA-hoz, Mihailović elfogásához és a kommunista hatalom megszilárdításához kapcsolódott. A háború utáni rendszer számára hős és megbízható káder volt. Ellenfelei számára viszont a politikai rendőrség, a megtorlások és a kommunista diktatúra egyik jelképe. Halála után ezekhez a képekhez egy harmadik társult: az áldozaté.

Ez a változás nem következett be azonnal. A Tito-korszak nyilvánosságában Penezićről továbbra is a hivatalos partizán- és forradalmi emlékezet nyelvén beszéltek. A baleset körüli kételyek inkább magánbeszélgetésekben és későbbi visszaemlékezésekben élhettek tovább. Ranković 1966-os bukása azonban lehetőséget adott egy új értelmezés megszületésére.

A szerb politikai emlékezetben egyre inkább felmerült, hogy a Ranković-kör felszámolása nem pusztán a titkosszolgálat reformjáról szólt, hanem a szerb politikai súly tudatos csökkentéséről. Pirjevec szerint Dobrica Ćosić már közvetlenül a brioni plénum előtt antiszerb következményeket látott az ügyben, és erről levélben tiltakozott Titónál. Az ilyen értelmezések később tovább

erősödtek.

Ebben a történetben Krcun tökéletes előképpé válhatott. A szerb állam egyik erős embere volt, Rankovićhoz kötődött, nyersen beszélt a szerbek politikai jelentőségéről, Tito vizsgálatot akart indítani ellene, majd váratlanul meghalt. Két évvel később Rankovićot eltávolították. A láncolat utólag szinte kínálta magát.

Az új emlékezet azonban hajlamos volt háttérbe szorítani Penezić korábbi pályájának sötétebb részeit. A Mihailović elfogását irányító OZNA-vezetőből olyan politikus lett, aki állítólag azért került veszélybe, mert túl nyíltan képviselte a szerb érdekeket. Az állambiztonság kemény emberének alakját lassan felülírhatta a Tito által félreállított szerb vezető képe.

Ez a folyamat jól példázza, hogyan működik az emlékezetpolitika. A történelmi szereplőket ritkán őrzik meg teljes ellentmondásosságukban. Egy későbbi politikai közösség kiválasztja belőlük azt a tulajdonságot, amelyre saját történetéhez szüksége van, és más részeket háttérbe szorít.

Krcun esetében ez különösen látványos, mert pályája nehezen illeszthető egyértelmű áldozati narratívába. Ő maga építette a kommunista állambiztonsági rendszert,

részt vett politikai ellenfelek felszámolásában, és a rendszer erőszakos korszakának egyik fontos szereplője volt. Ha valóban politikai merénylet áldozata lett volna, akkor sem válna ettől ártatlan történelmi figurává.

A kettő egyszerre is igaz lehetne: lehetett egy represszív rendszer végrehajtója és később ugyanennek a rendszernek az áldozata. A történelem ismer ilyen fordulatokat. A kérdés azonban továbbra is az, hogy Krcun esetében bizonyítható-e ez a második állítás. A jelenlegi források alapján erre nem adható igenlő válasz.

22. fejezet - Amit maga épített

A Krcun-történet egyik legfontosabb paradoxona abban rejlik, hogy ha a merényletelmélet igaz volna, Penezićet olyan módszerek sújtották volna, amelyek világát ő maga is jól ismerte. Az állambiztonsági rendszer korai működésében ugyanis a titkosság, az információs monopólium és az ellenfelek rejtett kezelése alapvető szerepet játszott.

Radelić kutatása részletesen bemutatja, hogyan fejlődött ki az OZNA ellenségnyilvántartási rendszere. A szolgálat már 1944-től nemcsak fegyveres ellenfeleket azonosított, hanem „népellenes” és politikailag veszélyesnek minősített csoportokat is, a személyi

kartotékok pedig egyre összetettebbé váltak. Az állampolgár ettől kezdve nemcsak jogi személy volt, hanem potenciális biztonsági dosszié is.

Az 1950-es évekre ez a rendszer tovább finomodott. Rokoni és baráti kapcsolatok, emigrációs kötelékek, politikai múlt és személyes vélemények kerülhettek nyilvántartásba. Az állambiztonság számára az információ nem feltétlenül azért volt fontos, mert valaki bűncselekményt követett el, hanem azért, mert esetleg később veszélyessé válhatott.

Ez a logika nemcsak az állampolgárookra alkalmazható. Egy olyan rendszerben, ahol a bizalom folyamatos politikai kategória, a vezetők is könnyen válhatnak megfigyelhető vagy vizsgálható személyekké. Krcun egész pályája alatt láthatta, hogyan változik a politikai státusz. Az egykori kommunista elvtárs 1948 után kominformistává válhatott, a megbízható káderből gyanús elem lehetett, a háborús hősből pedig politikailag kényelmetlen ember.

Éppen ezért jelentős, hogy Tito 1964 novemberében pártvizsgálatot akart indítani Penezić ellen. Még akkor is, ha ebből semmilyen fizikai fenyegetés nem következett, a helyzet sajátos iróniája nyilvánvaló. Krcun,

aki korábban mások politikai megbízhatóságának vizsgálatában vett részt, maga került a párt bizalmi mérlegére.

A Ranković-ügy két évvel később ezt még világosabbá tette. A politikai rendőrség korábbi ura ellen éppen a politikai rendőrség módszereit használták fel vádalapként. A lehallgatás, megfigyelés, titkos akták és információs monopólium egyszerre vált a rendszerből eltávolítandó örökséggé, miközben ezek az eszközök évtizedeken át a pártvezetés tudtával és támogatásával működtek.

Krcun története ezért nem írható meg pusztán áldozati szempontból. A korszak egyik legfontosabb tanulsága éppen az, hogy a hatalom belső logikája visszafordulhat saját működtetői ellen. Aki olyan rendszert épít, amelyben a jogi garanciák gyengék, a titkosszolgálat politikai szerepe erős és a személyes bizalom fontosabb az intézményi korlátoknál, maga is kiszolgáltatottá válhat, ha egyszer elveszíti a vezető bizalmát.

Ez azonban továbbra sem bizonyítja, hogy Penezićet megölték. Csak azt magyarázza meg, miért tűnhetett ez a lehetőség kortársai és családja számára hihetőnek.

23. fejezet - Baleset vagy merénylet?

A történelmi nyomozás ezen a ponton visszatér az eredeti kérdéshez: 1964. november 6-án közlekedési balesetben halt meg Slobodan Penezić Krcun, vagy valaki gondoskodott arról, hogy az autó ne érjen célba? A válaszhoz el kell választani a jól dokumentált körülményeket a később keletkezett technikai és politikai feltételezésektől.

A biztosabban megállapítható tények politikailag valóban figyelemre méltók. Penezić helyzete 1964 őszére megromlott, Pirjevec szerint Tito pártvizsgálatot kért ellene, és Krcun szorosan kötődött Rankovićhoz abban az időszakban, amikor a centralista és reformer tábor közötti feszültség erősödött. November 6-án az Ibarska magistralán halálos balesetet szenvedett, Tito pedig nem vett részt a november 8-i temetésén. Két évvel később Rankovićot politikailag félreállították, és állambiztonsági hálózatának jelentős részét felszámolták vagy átszervezték.

A bizonytalanság a baleset közvetlen okánál kezdődik. Nem került elő olyan hozzáférhető korabeli műszaki jegyzőkönyv, amely kétséget kizáróan szabotázst bizonyítana, és nincs ismert operatív dokumentum vagy első kézből származó vallomás, amely megrendelőt vagy végrehajtót nevezne meg. A maró folyadékról és a

tengelytörésről szóló történetek léteznek, de forrásértékük jóval gyengébb annál, mint amit egy gyilkosság bizonyításához el kellene várni.

A politikai motiváció lehetősége ettől még nem tűnik el. Penezić ellenfelei számára hasznos lehetett egy erős, Rankovićhoz kötődő szerb vezető eltűnése, és az időzítés érthetővé teszi a későbbi gyanút. A motiváció azonban csak akkor válna bizonyító erejűvé, ha összekapcsolható volna a jármű szándékos megrongálásával vagy egy dokumentált művelettel. Ilyen kapcsolatot a rendelkezésre álló források nem mutatnak.

A merénylet hipotézise ezért lehetséges, de nem bizonyított. A baleseti magyarázat nem azért erősebb, mert a korabeli állam minden közlését készpénznek kellene venni, hanem azért, mert kevesebb feltételezést igényel, és nem áll vele szemben közvetlen tárgyi bizonyíték. A történeti mérleg így nyitva hagyja a szándékos beavatkozás lehetőségét, de nem emeli azt tény rangjára. Krcun halálának rejtélye abból ered, hogy a politikai környezet erős gyanút teremtett, miközben a közvetlen bizonyítékok nem zárják le az ügyet.

24. fejezet - Krcun utolsó rejtélye

Slobodan Penezić Krcun életének története jóval többről szól, mint egy 1964-es közlekedési balesetről. Egy olyan politikai nemzedék pályája sűrűsödik benne, amely háborús illegalitásból érkezett a hatalomba, titkosszolgálati módszerekkel építette ki az új államot, majd néhány évtizeddel később szembesült azzal, hogy saját rendszerének működése is megváltozik.

Krcun a szerbiai OZNA kiépítésének egyik központi alakja volt, és neve összekapcsolódott Draža Mihailović elfogásával. Olyan korszakban töltött be vezető szerepet, amikor a kommunista állam politikai ellenfeleket figyelt meg, tartóztatott le és távolított el a közéletből. Ezek a tények nem szorulhatnak háttérbe azért, mert később maga is bizonytalan politikai helyzetbe került.

A történet második fele azt mutatja meg, milyen gyorsan változhat egy autoriter rendszer belső hierarchiája. Az 1940-es években a keménység és a centralizáció politikai erénynek számított; az 1960-as évek közepére ugyanez a magatartás már a reformok akadályának tűnhetett. Ranković és köre egyre inkább egy régebbi hatalmi struktúrát képviselt, amelynek súlyát Tito és a reformerek csökkenteni akarták.

Krcun ehhez a régi világhoz kötődött, de már egy új korszakban politizált. Szerbia kormányfőjeként köztársasági vezető volt, miközben politikai múltja és kapcsolatrendszere az állambiztonsági apparátushoz kötötte. Szókimondása, szerb politikai reflexei és Rankovičhoz fűződő kapcsolata egyre kényelmetlenebbé vált Tito számára.

1964 őszére Penezić valóban kegyvesztetté vált, és Pirjevec szerint Tito pártvizsgálatot akart indíttatni ellene. Röviddel később meghalt, de a politikai konfliktus és a közúti baleset között nem találtunk olyan közvetlen bizonyítékot, amely okozati kapcsolatot teremtené. Ez a könyv bizonyítási mérlegének legfontosabb pontja.

A gyilkosság politikailag elképzelhető volt, és a jugoszláv állambiztonsági rendszer technikailag is képes lett volna rejtett művelet végrehajtására. A későbbi események, mindenekelőtt Ranković bukása, érthetővé tették a gyanút, a baleset egymásnak ellentmondó technikai magyarázatai pedig életben tartották. Mindez azonban nem pótolja a közvetlen bizonyítékot, ezért felelősen nem állítható, hogy Krcunt meggyilkolták.

Ugyanilyen indokolatlan volna minden későbbi kételyt aaptalannak minősíteni. A fennmaradt források olyan

ügyet hagynak maguk után, amelyben a politikai háttér erős, a közvetlen bizonyíték gyenge, a korabeli állambiztonsági kultúra pedig eleve kedvezett a gyanakvásnak. Krcun egész életében ennek a titkosságra, személyes bizalomra és ellenőrzésre épülő világnak volt része, halála pedig végül maga is ennek a világnak a megoldatlan kérdései közé került.

Függelék

Slobodan Penezić Krcun pályájának kronológiája

1918. július 2. – Slobodan Penezić megszületik Užicében. A későbbi politikai pályáját alapvetően meghatározza a nyugat-szerbiai kötődés, valamint az a partizán- és kommunista kapcsolati háló, amelyből a háború alatt és után politikai ereje származik.

1937 – A zimonyi mezőgazdasági kar hallgatója lesz, és bekapcsolódik a baloldali egyetemi mozgalomba. Az egyetemi évekhez kötik a Krcun becenév elterjedését is.

1939. február – Felveszik a Jugoszláv Kommunista Pártba. A következő évben már a zimonyi pártszervezet és a kommunista ifjúsági mozgalom szerbiai hálózatának vezetői között található.

1940 - A zimonyi pártbizottság titkára, illetve a kommunista ifjúsági szervezet szerbiai vezetésének tagja. Mire 1941-ben Jugoszlávia összeomlik, Penezić már tapasztalt illegális pártmunkás.

1941-1944 - A partizánmozgalom aktív tagja. A háborús években kerül közel azokhoz a vezetőkhez, akik a felszabadulás után Jugoszlávia politikai elitjét alkotják. Aleksandar Rankovićhoz fűződő kapcsolata ebben a közegben szilárdul meg.

1942. november 27. - Tito részletes utasítást ad a partizán hírszerző szervezet működésére. Az információgyűjtés már ekkor túlterjed a katonai célpontokon: figyelni kell a lakosság hangulatát, az ellenség támogatóit, valamint a „nyílt és titkos” ellenfeleket. Ebből a rendszerből fejlődik ki később az OZNA.

1944. május 13. - Létrejön az OZNA, az Odjeljenje za zaštitu naroda. A hírszerzés, az elhárítás, a katonai biztonság és a személyi nyilvántartások egységes, központosított rendszerbe kerülnek. A IV. osztály feladata az emberekre vonatkozó adatok rendszerezése.

1944 ősze - Penezić az OZNA szerbiai részlegének első vezetője lesz. A kommunista hatalomátvétellel

párhuzamosan a szolgálat katonai ellenfelek mellett politikai és társadalmi „ellenségeket” is nyilvántartásba vesz, működése pedig összekapcsolódik a háború utáni megtorlásokkal és politikai tisztogatásokkal.

1945 - A háború formálisan véget ér, az állambiztonság tevékenysége azonban nem csökken. Az új jugoszláv hatalom felszámolja a fegyveres ellenállást, ellenőrzi a politikai ellenzékét, és fokozatosan egypárti rendszert épít ki. A *Stalinist Terror in Eastern Europe* jugoszláv fejezete ezt az időszakot a sztálinista és a helyi forradalmi represszió sajátos keverékeként írja le.

1946. március - Elfogják Draža Mihailovićot. Krcun nevét később szorosan összekapcsolják az operáció irányításával. A történet részletei, különösen Nikola Kalabić szerepe, vitatottak, de Penezić politikai és szolgálati tekintélyét az akció jelentősen növeli.

1946. március 13. - Aleksandar Ranković a parlamentben nyilvánosan bejelenti Mihailović elfogását. A tábornokot Belgrádba viszik, majd politikailag rendkívül fontos perben állítják bíróság elé.

1946 nyara - Mihailović pere. Az eljárás a kommunista rendszer számára a háborús legitimáció megerősítésének eszköze is. Halálos ítéletet hoznak, kegyelmi kérelmét

elutasítják, majd kivégzik.

1946 - Az OZNA egy része UDBA néven kerül a belügyi struktúrába. A háborús biztonsági szervezet állandó politikai rendőrséggé intézményesül.

1948. június - Bekövetkezik a Tito-Sztálin-szakítás. A jugoszláv állambiztonság új feladatot kap: a Moszkvához hűnek vagy annak tartott kommunisták felkutatását. A korábbi szövetségesek és párttagok közül sokan egyik napról a másikra ellenségként kerülnek nyilvántartásba. Ivo Banac részletesen mutatja be a párton belüli tisztogatásokat és a kominformisták üldözését.

1949-1950-es évek eleje - A politikai represszió egyik jelképe Goli Otok. A rendszer továbbra is állambiztonsági eszközökkel kezeli a politikai megbízhatatlanságot, miközben külpolitikai és gazdasági téren fokozatosan eltávolodik a szovjet modelltől.

1950-es évek - Az UDBA nyilvántartási és megfigyelési rendszere egyre részletesebb lesz. Személyek mellett rokoni és baráti hálózatok, emigráns kapcsolatok és politikai múlt is bekerülhet az aktákba. Radelić kutatásai szerint az ötvenes évek közepére már egységesebb dossziérendszert igyekeztek kialakítani.

1950-es évek második fele – Penezić állambiztonsági múltjára építve egyre magasabb szerb politikai tisztségeket tölt be. Ekkorra már nem operatív rendőri vezetőként, hanem a köztársasági elit tagjaként jelenik meg.

1961–1962 – A jugoszláv gazdasági és politikai rendszerben egyre erősebb reformviták bontakoznak ki. A decentralizáció hívei több hatalmat adnának a köztársaságoknak és a vállalatoknak, a centralisták viszont az állam szétesésétől tartanak.

1962. június 9. – Penezić a szerb végrehajtó tanács elnöke lesz. Ezzel Szerbia egyik legfontosabb politikai vezetőjévé válik.

1963 – Ranković Jugoszlávia alelnöke lesz. Formálisan rendkívül erős pozícióba kerül, de közben Tito fokozatosan lazítani kezdi az állambiztonsági hálózathoz fűződő személyi kötődéseket.

1963–1964 – Mélyül a vita a centralizációról, a gazdasági reformról és a köztársaságok szerepéről. Pirjevec szerint Tito egyre inkább Kardelj és a reformerek álláspontjához közeledik, míg Ranković a centralistább irány egyik legfontosabb képviselője marad.

1964 - Krcun több olyan kijelentést tesz vagy olyan kijelentéseket tulajdonítanak neki, amelyek a szerb politikai tényező jelentőségét hangsúlyozzák. Pirjevec szerint egy alkalommal Titónak is azt mondja, hogy amíg a szerbek hűségesek hozzá, nincs oka félni.

1964 ősz - Tito bizalmatlansága Krcunnal szemben növekszik. Pirjevec szerint Rankovićot arra kéri, hogy indítson Penezić ellen pártvizsgálatot. Ez az egyik legerősebb dokumentált politikai előzménye a későbbi baleset körül kialakuló gyanúnak.

1964. november 6. - Slobodan Penezić Krcun a Belgrádból Titovo Užicébe vezető úton, Šopićnál, Lazarevac közelében autóbalesetben meghal. A jármű lesodródik az Ibarska magistraláról és egy fának csapódik; Svetolik Lazarević szintén életét veszti. A későbbi források vezetési hibát, tengelytörést, illetve a gumibroncs szándékos meggyengítését is említik.

1964. november 8. - Penezić és Svetolik Lazarević temetése Belgrádban. Tito nem vesz részt a szertartáson; az előző napon Brdóban Kirk Douglast fogadta. A távolmaradás később a merényletelméletek egyik visszatérő elemévé válik, jóllehet önmagában semmit nem bizonyít.

1964 december – Megtartják a Jugoszláv Kommunisták Szövetsége VIII. kongresszusát. Tito egyértelműbben a decentralizáció és a reformok mellé áll. Krcun ezt már nem éri meg.

1965 – Tovább gyengül Ranković személyi hálózata. Kulcsfontosságú állambiztonsági posztokon cserék történnek.

1966. július 1. – Brioniban összeül a Kommunisták Szövetségének központi bizottsága. Rankovićot az állambiztonság túlzott hatalmáért és a Tito elleni lehallgatásokért politikailag felelőssé teszik.

1966 nyara-ősze – Ranković elveszíti tisztségeit, az UDBA szervezetét átalakítják, számos hozzá kötődő kádert elbocsátanak vagy eltávolítanak.

1966 után – Krcun 1964-es balesete új értelmezést kap. A két eseményt egyes visszaemlékezések és politikai narratívák egyetlen folyamat részeként kezdi kezelni: előbb Ranković egyik legfontosabb embere tűnt el, majd maga Ranković.

Jugoszlávia felbomlása után – Krcun emlékezete tovább változik. Az OZNA kemény emberének képe mellé egyre erősebben társul a Tito által veszélyesnek tekintett

szerb politikus képe. A két szerep gyakran egymásnak feszül: a represszió végrehajtója és az állítólagos későbbi áldozat ugyanabban a személyben jelenik meg.

HÁTTÉRGYÁR

Az OZNA és az UDBA rövid történeti áttekintése

A jugoszláv politikai rendőrség története nem 1945-ben kezdődött. A partizánmozgalom már a háború első éveiben hírszerző és biztonsági hálózatokat épített ki. Ezek eredetileg katonai feladatokat szolgáltak: ellenséges csapatokról, fegyverzetről, mozgásokról és utánpótlásról gyűjtöttek adatokat. A rendszer azonban gyorsan politikai irányba fejlődött.

Tito 1942. novemberi utasítása már azt követelte, hogy a hírszerzők a lakosság hangulatáról, a csetnikek és usztrasák támogatóiról, valamint a „nyílt és titkos ellenségekről” is jelentsenek. A katonai hírszerzés és a politikai ellenőrzés határa ezzel egyre kevésbé volt világos.

Az OZNA 1944. májusi létrehozása ezt a folyamatot intézményesítette. A szervezetet központilag irányították, és feladatkörei már egy leendő állam biztonsági rendszerére hasonlítottak. A hírszerző munka mellett megjelent a belső biztonság, a katonai elhárítás és a személyi nyilvántartás. Az OZNA IV. osztályának létrehozása különösen fontos volt, mert ettől kezdve az emberekről gyűjtött adatok önálló szervezeti funkciót

kaptak.

A háború végére az ellenség fogalma is megváltozott. A szolgálat már nem kizárólag fegyveres ellenfeleket keresett. Politikai, társadalmi és osztályszempontok alapján is létrejöttek kategóriák. A „népellenes elem”, „reakciós”, „idegen ügynök” vagy „politikai ellenség” kifejezések rendkívül széles értelmezési lehetőséget adtak az apparátusnak.

1946-ban az OZNA polgári része UDBA néven került a belügyi rendszerbe. Az intézményi változás nem jelentett szakítást a korábbi gyakorlattal. Az állambiztonság továbbra is a kommunista párt hatalmának egyik legfontosabb biztosító maradt.

1948 után újabb nagy feladat következett. A Tito-Sztálin-szakítás során a párt addigi belső világában is tömeges bizalmi válság alakult ki. A Moszkvához hűnek ítélt kommunistákat megfigyelték, letartóztatták, kizárták, internálták. A rendszer leglátványosabb jelképe Goli Otok lett, de a represszió ennél jóval szélesebb társadalmi körben működött.

Az ötvenes évek folyamán Jugoszlávia politikailag lazult, az állambiztonság azonban nem tűnt el. Feladatai átalakultak. A belső ellenzék mellett egyre nagyobb

figyelmet kapott az emigráció, a nacionalista szerveződés, az egyházi közösségek és a külföldi hírszerzés.

Az UDBA hatalmának sajátossága abban rejlett, hogy az információ és a politikai döntés között közvetlen kapcsolat alakult ki. Egy politikai vezető vagy társadalmi szereplő helyzetét befolyásolhatta, milyen jelentések készültek róla, kik tartották nyilván, és mit tudott róla a szolgálat.

1966-ban éppen ez lett Ranković bukásának egyik központi kérdése. A Tito környezetében felfedezett lehallgatóeszközök és az állambiztonság „állam az államban” jellegű hatalma szolgáltatta a politikai támadás alapját. A brioni plénum után az UDBA szervezetét decentralizálták, Ranković embereit eltávolították, és a köztársaságok nagyobb ellenőrzést kaptak saját biztonsági szolgálataik fölött.

A szervezet története azonban ezzel sem zárult le. Más formában, más hatalmi központok alatt tovább működött, és a jugoszláv állambiztonság politikai kultúrája még évtizedekig érezhető maradt.

Draž Mihailović elfogásának időrendje

Mihailović történetében különösen fontos a forráskritika. A hivatalos jugoszláv változat és a későbbi szerbiai rekonstrukciók több ponton eltérnek, ezért csak a nagyobb biztonsággal megállapítható pontokat érdemes kronológiába rendezni.

1944 őszétől – A kommunista partizánok katonai fölénye egyértelművé válik. Mihailović és a csetnikmozgalom egyre kisebb mozgástérrel rendelkezik.

1945 tavasza – A háború vége után Mihailović nem adja meg magát. Kisebb csoportokkal folytatja a bujkálást, főként Szerbia és Bosznia határvidékén.

1945–1946 – Az OZNA folyamatosan keresi. A korai hivatalos jugoszláv verzió szerint több alkalommal is közel kerülnek hozzá, de parancs szerint élve kell elfogni.

A későbbi elbeszélésekben egyre nagyobb szerepet kap Nikola Kalabić. Ezek szerint az elfogott vagy együttműködésre bírta csetnikparancsnok segítségével az OZNA bizalmat épített ki Mihailović környezetében. A részletek máig vitatottak, és az iratanyag hiányossága miatt valamennyi változatot óvatosan kell kezelni.

1946 márciusa – Mihailovićot elfogják.

1946. március 13. – Ranković bejelenti a parlamentben, hogy Draža Mihailović a hatóságok kezében van.

1946 tavasza – Megkezdődik a per előkészítése.

1946 nyara – Mihailovićot Belgrádban bíróság elé állítják.

1946 júliusa – Halálos ítéletet hajtanak végre rajta. Sírhelyét nem teszik nyilvánossá.

Krcun szerepét elsősorban a felkutatási és elfogási művelet politikai-operatív irányításához kapcsolják. A jelenlegi forrásaink alapján nem indokolt azt állítani, hogy személyesen minden részletet ő tervezett meg, de a művelet sikere kétségtelenül politikai tekintélyének fontos része lett.

1964 novemberének bizonyítási mérlege

Krcun halálának vizsgálatánál az egyik legnagyobb veszély, hogy az egymásra rakódott történeteket azonos bizonyító erejűnek tekintjük. Nem azok.

Az első csoportba azok az állítások tartoznak, amelyek mögött komoly történeti forrás áll. Ide sorolható Krcun Rankovičhoz fűződő közelsége, Tito növekvő bizalmatlansága, a Penezić elleni pártvizsgálat terve, valamint a Tito-Ranković konfliktus kibontakozása. Pirjevec mindezeket egy politikai folyamat részeként tárgyalja.

A második csoportba a baleset ténye és Tito temetésről való távolmaradása tartozik. Ezek szintén olyan körülmények, amelyek a történeti rekonstrukció részei lehetnek.

A harmadik csoport már jóval bizonytalanabb: a tengelytörés, a maró folyadékkal meggyengített gumibroncs és más technikai merényletváltozatok. Ezek létező későbbi állítások, de jelenlegi forrásbázisunkból nem állapítható meg, melyik mikor született, ki volt az első forrása, és rendelkezett-e közvetlen műszaki ismerettel.

A negyedik csoportba a politikai következtetések tartoznak. Az, hogy Tito vagy Ranković ellenfelei hasznot húzhattak Krcun eltűnéséből, nem azonos azzal, hogy ők okozták a halálát. Ugyanez igaz arra az állításra is, hogy Krcun életben maradása megnehezíthette volna Ranković 1966-os eltávolítását. Ez történetileg valószínűsíthető lehetőség, de nem bizonyíték 1964-es szándékra.

A legerősebb következtetés ezért továbbra is az, hogy a baleset politikai környezete valóban gyanúra adott okot, de a merénylethez szükséges közvetlen bizonyíték hiányzik. Ez a mérleg nyitva hagyja a szándékos beavatkozás lehetőségét, de nem engedi tényként kezelni.

Forráskritikai megjegyzések

A Krcun-történet egyik nehézsége, hogy magáról Penezićről jóval kevesebb első kézből származó, könnyen hozzáférhető forrás áll rendelkezésünkre, mint Tito, Ranković vagy Kardelj esetében. A könyv ezért több forrásréteg együttes használatára épül.

Jože Pirjevec *Tito and His Comrades* című munkája az egyik legfontosabb támpont. Előnye, hogy nem kizárólag nyugati diplomáciai anyagokra dolgozik, hanem délszláv, olasz, német, orosz és angol szakirodalmat, levéltári dokumentumokat és memoárokat is felhasznál. A kötet kifejezetten foglalkozik Krcun 1964-es politikai helyzetével és halálával, ezért az események rekonstrukciójánál kiemelt forrás.

Pirjevec Krcun halálát egy helyen decemberre teszi, ami ellenőrizhető dátumhiba: a baleset 1964. november 6-án történt, a temetésre november 8-án került sor. A Kirk Douglas-fogadás időpontja is pontosítható: Tito november 7-én találkozott a színésszel Brdóban. A kötet politikai összefüggései ettől továbbra is fontosak, de ezek a részletek jól mutatják, miért szükséges Pirjevec állításait más forrásokkal összevetni.

Marie-Janine Calic Tito-életrajza az újabb német nyelvű szakirodalom egyik erős darabja. Külön erénye, hogy a háború utáni hatalomátvételt, a titkosszolgálati repressziót és Ranković 1966-os bukását ugyanabban a hosszú politikai folyamatban tárgyalja.

Zdenko Radelić tanulmánya az OZNA és UDBA működéséről intézménytörténeti szempontból alapvető. A szerző elsődleges iratok segítségével mutatja be az ellenségnyilvántartás és kategorizálás rendszerét, valamint azt, hogyan fejlődött ki a partizán hírszerzésből egy állandó politikai biztonsági apparátus.

A Stalinist Terror in Eastern Europe jugoszláv fejezete azért fontos, mert a jugoszláv repressziót regionális összehasonlításba helyezi, és egyszerre tárgyalja az 1944 utáni kommunista hatalomátvétel erőszakát és az 1948 utáni antistálinista repressziót. A State-Society Relations in Yugoslavia, 1945-1992 című tanulmánykötet segít megérteni, hogyan szerveződött át Szerbia a szocialista föderációban, illetve milyen feszültségek alakultak ki az állam, a nemzeti közösségek és a párt között.

Vladimir Dedijer korai Tito-életrajza különleges, de problémás forrás. A szerző a korszak belső embere volt, és könyvének jelentős része Tito saját elbeszélésére épül.

Emiatt nem tekinthető semleges történeti feldolgozásnak, ugyanakkor kiválóan megmutatja, hogyan akarta a rendszer az 1950-es évek elején saját múltját bemutatni.

Ivo Banac *With Stalin Against Tito* című munkája az 1948-as szakítás és az azt követő párton belüli üldözések megértéséhez fontos. Krcun személyesen nem mindenütt jelenik meg, de az a politikai rendszer, amelyben egy korábbi elvtársból rövid idő alatt ellenség válhatott, a Penezić-történet későbbi szakaszának megértéséhez is kulcsfontosságú.

A későbbi UDBA-memoárirodalom, így Goran Petrović *Vesela UDBA* című könyve más forráscsoportba tartozik. Nem használható a negyvenes vagy hatvanas évek konkrét eseményeinek bizonyítására. Értéke inkább az állambiztonsági szakmai identitás és az intézmény későbbi önképe szempontjából van. Maga a szerző is figyelmeztet arra, hogy történetei emlékezetből, részben anekdotikus formában születtek, és nem minden esetben tekinthetők pontos rekonstrukciónak.

Ezeknek a forrásoknak az együttes használata teszi lehetővé, hogy Krcun alakja ne váljon sem demonizált titkosrendőrre, sem utólag megszelídített szerb mártírrá.

Mindkét kép létezett, és mindkettő csak történetének egy részét mutatja.

HÁTTÉRGYÁR

Utószó - Egy megoldatlan ügy értelme

Slobodan Penezić halálának nincs olyan lezárása, amely egy klasszikus bűnügyi történet végén kielégítené az olvasót. Nem áll rendelkezésünkre vallomás, amelyben valaki elmondja, hogyan készítették elő a merényletet. Nem került elő parancs, amely Tito vagy bármely más vezető nevét összekötné az autóbalesettel. A roncs műszaki vizsgálatának teljes anyaga sincs előttünk. A történész ezért nem nevezhet meg gyilkost.

Ez a hiány nem teszi jelentéktelenné a történetet. Ebből érthetjük meg igazán azt a politikai rendszert, amelyben Krcun élt: a bizonytalanság nem csak a források hiányából fakad, hanem abból a politikai kultúrából is, amely a titkosságot a hatalomgyakorlás természetes részének tekintette.

A Tito-korszak története sokáig két leegyszerűsített kép között mozgott. Az egyik a sikeres, független Jugoszláviát látta benne, amely szakított Sztálinnal, nyitottabb volt a Nyugat felé, lehetővé tette polgárainak az utazást és sajátos szocialista modellt hozott létre. A másik kizárólag diktatúrát, titkosrendőrséget és politikai repressziót látott. A két kép között azonban egy valódi

ország és egy több évtizeden át változó rendszer létezett.

Krcun élete ezt a változást szinte példázatszerűen fogja össze. Fiatal kommunistaként illegalitásban dolgozott, partizánként harcolt, majd állambiztonsági vezető lett. Részt vett az új rendszer megszilárdításában, az ellenségek felkutatásában, a politikai rendőrség kiépítésében és Draža Mihailović elfogásában. Pályája egy olyan korszakban indult felfelé, amikor a politikai keménységet forradalmi erénynek tekintették.

Két évtizeddel később ugyanazok a tulajdonságok már teherrel válhattak. Jugoszlávia megváltozott. A föderáció decentralizálódott, a gazdaság reformokra szorult, a köztársaságok nagyobb önállóságot követeltek. Tito egyre kevésbé akarta, hogy az állambiztonsági apparátus régi emberei önálló hatalmi központot alkossanak.

Krcun ebben az átmenetben került veszélyes helyzetbe. Nem azért, mert bizonyíthatóan összeesküdött Tito ellen, hanem azért, mert egy régi politikai világ egyik erős képviselője volt akkor, amikor Tito már másik irányba indult. Szókimondása tovább rontotta helyzetét. A pártvizsgálat terve megmutatja, hogy a konfliktus nem utólagos legenda volt. Mindez ugyanakkor nem változtat azon, hogy a baleset valóban lehetett közlekedési

baleset.

Ez az a pont, ahol a történeti nyomozásnak meg kell állnia. A források engedik, hogy rekonstruáljuk az indíték lehetőségét, a hatalmi konfliktust és a későbbi gyanú kialakulását. Nem engedik, hogy bizonyított gyilkosságról beszéljünk.

Talán éppen ezért él tovább Krcun rejtélye. Egy nyílt társadalomban egy közlekedési balesetet részletes műszaki jelentések, sajtóvizsgálatok, független szakértők és hozzáférhető iratok követhetnek. A Tito-rendszerben azonban a titkosság maga is a hatalom része volt. Az állambiztonság titkos adatokat gyűjtött másokról, miközben saját működéséről csak kevesen tudhattak.

Az ilyen rendszer hosszú távú következménye nemcsak az volt, hogy embereket figyeltek meg és üldöztek. Az is, hogy amikor egy magas rangú vezető váratlanul meghalt, még a hivatalos igazság sem volt képes teljes bizalmat kiváltani. Krcun maga is hozzájárult ennek a politikai kultúrának a létrejöttéhez.

1964-ben egy országúton véget ért az élete. Hogy az autó azért csapódott-e a fának, mert műszaki hiba történt, mert a sofőr elvesztette uralmát a jármű fölött, vagy mert valaki gondoskodott arról, hogy ne érjen célba,

ma sem tudjuk bizonyítani. Azt viszont jóval biztosabban tudjuk, miért hitték el olyan sokan az utolsó lehetőséget. Ebben rejlik Krcun halálának valódi történelmi rejtélye.

HÁTTÉRGYÁR

Egy baleset, amely túl sok kérdést hagyott maga után.

1964. december 15-én Slobodan Penezić, ismertebb nevén Krcun, a szerb kormány elnöke és Tito egyik legrégebbi harcostársa halálos autóbalesetben vesztette életét. A hivatalos jelentés szerint a gépkocsi egy kanyarban lesodródott az útról. Ám a részletek soha nem álltak össze, és a kérdések azóta is nyitva maradtak: baleset volt – vagy gondosan eltervezett likvidálás?

Ez a könyv történelmi nyomozásra indul. Feltárja Krcun rendkívüli életútját – a partizánharcostól az állambiztonság rettegett vezetőjén át a politikai vezetőig –, bemutatja a Tito körüli hatalmi játszmákat, a szerb–horvát feszültségek hátterét, és rekonstruálja azokat az eseményeket, amelyek végül a tragikus végkifejlethez vezettek.

A szerző hiteles forrásokra, levéltári iratokra és nemzetközi szakirodalomra támaszkodva veti újra vizsgálat alá Krcun halálát, és a korabeli Jugoszlávia politikai viszonyait. A könyv egyszerre életrajz, politikai elemzés és izgalmas nyomozás egy olyan ügyben, amely ma is megosztja a történészeket.

**Mert néha a múlt nem zárul le –
csak mélyebbre temetik.**

„Amíg mi szerbek
hűségesek vagyunk
hozzád, nincs okod
aggodalomra. De ha
elveszítesz minket,
a horvátok és a szlovének
sem mentenek meg.”

– Krcun, 1964

ISBN 978-615-8204-01-3

9 786158 204013

H

HÁTTÉRGYÁR

TÖRTÉNELEM. MÉLYEBBEN.

TÖRTÉNELMI NYOMOZÓ

KRCUN

HALÁLÁNAK REJTÉLYE

H

HÁTTÉRGYÁR